

VROUWELIJKE PREDIKANTEN ALS BUITENSTAANDERS (1923-1958)

Een onderzoek aan de hand van het gevestigden-buitenstaandersmodel en gebaseerd op het notulenboek van de "Kring van vrouwelijke predikanten in Nederland"¹

Inleiding

Dat vrouwen op grond van hun "natuur" niet tot het ambt werden - en in bepaalde kerkgenootschappen nog steeds niet worden - toegelaten, is slechts één van de vormen waarin vrouwen op grond van hun "anders-zijn" een bepaalde plaats in de maatschappij toegewezen krijgen. In dit artikel geef ik een analyse van de situatie van die vrouwen die in de periode 1923-1958 net wel en een aantal vrouwen die toen nog niet tot het predikantsambt waren toegelaten. Hoe was hun positie, en werd deze (nog) beïnvloed door een bepaalde beeldvorming over "de" vrouw? Hoe stonden zij zelf tegenover die positie en dat beeld? Het model van de sociologen Elias en Scotson dat ik voor deze analyse gebruik is interessant omdat het niet specifiek met het oog op de situatie van vrouwen is ontwikkeld, maar een veel algemener verband legt tussen (negatieve) beeldvorming en macht, en juist daardoor een heel verhelderend licht op de man-vrouw-verhouding werpt. Als bron gebruik ik het notulenboek van de "Kring van vrouwelijke predikanten in Nederland". De konklusies die ik kan trekken zijn voor een groot deel te danken aan het feit dat deze bron een overzicht geeft over verschillende kerkgenootschappen onder wisselende maatschappelijke omstandigheden. Om te beginnen zal ik nu eerst het model uiteenzetten.

Gevestigden en buitenstaanders

Het gevestigden-buitenstaanders-model werd door Elias en Scotson ontwikkeld op grond van hun studie naar de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee

1. Met dank aan prof. dr. E.G.E. van der Wall (R.U. Leiden) voor haar opbouwende kritiek en stimulerende opmerkingen bij de totstandkoming van dit artikel. Als basis voor dit artikel maakte ik gebruik van mijn in 1988 onder begeleiding van dr. M.B. ter Borg (R.U. Leiden) vervaardigde doktoraalskriptie godsdienstsociologie.

arbeidersbuurten², waar zich het merkwaardige verschijnsel voordeed dat de bewoners van de ene buurt zich betere mensen achtten dan de anderen, terwijl de bewoners van beide buurten op zich in niets van elkaar verschilden.³

In het theoretisch essay waarin Elias dit model nader uitwerkt, stelt hij dat het een universeel menselijk thema is dat groepen van mensen die in termen van macht⁴ sterker zijn dan andere groepen waarmee ze in een verhouding van wederzijdse afhankelijkheid staan, van zichzelf denken dat ze in menselijk opzicht ook beter zijn dan die anderen. Bovendien weten ze bij degenen die minder machtig zijn het gevoel teweeg te brengen, dat zij in menselijk opzicht minder waard zijn, bepaalde deugden niet bezitten. Daarbij lukt het de meest-machtigen vaak ook de minder-machtigen buiten hun gemeenschap en in elk geval buiten de posities met een groot machtspotentieel te sluiten. Zo'n verhouding tussen twee groepen, waarbij de meest-machtige de ander weet buiten te sluiten en te stigmatiseren, noemt Elias een gevestigden-buitenstaanders-figuratie, en hij vraagt zich af hoe zo'n figuratie⁵ mogelijk is: hoe krijgen de meest-machtigen, de gevestigden, dit voor elkaar?

Het al genoemde verschil in macht blijkt hierbij cruciaal, de "kern van de figuratie", te zijn. Zolang dat machtsverschil groot is, beschikken de gevestigden namelijk over de mogelijkheid te stigmatiseren.⁶ Groepen met weinig macht - i.c. de buitenstaanders - hebben dat vermogen niet. Vandaar dat de (on-)mogelijkheid tot tegenstigmatisering een aanduiding is voor de bestaande machtsverhouding.

Belangrijk is nu dat deze stigmatisering omgekeerd weer een uitwerking kan hebben op de grootte van het machtsverschil: het zelfbeeld van de minder-machtigen kan - vooral wanneer het machtsverschil al groot is - door de stigmati-

2. N. Elias en J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Den Haag 1985², vertaling [met toegevoegd theoretisch essay] van: *The established and the outsiders: a sociological inquiry into community problems*, Londen 1965.

3. Gebruikelijke gronden voor superioriteitsgevoelens als verschillen in economische welstand of etnische herkomst waren niet of nauwelijks aanwezig. Het enige verschil tussen de twee buurten was dat de ene al een paar generaties bestond, en de bewoners van de andere nieuwkomers waren - die werden buitengesloten, Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 49-51. Onderstaande samenvatting van de gevestigden-buitenstaandersfiguratie berust vooral op de pagina's 7-28, 40-43.

4. De aard van de machtsbronnen kan overigens sterk variëren, Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 11.

5. De term figuratie duidt op onderling afhankelijke "meervouden" van onderling afhankelijke individuen en wordt gebruikt om zowel het idee van onafhankelijk van de maatschappij bestaande individuen als dat van een onafhankelijk van de individuen bestaande maatschappij te voorkomen, Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 210-212.

6. Dit wordt door Elias niet nader beargumenteerd dan met het volgens hem ook bij de buitenstaanders werkende mechanisme machtsoverwicht met menselijke superioriteit, onmacht en onvermijdelijke onderwerping met menselijke inferioriteit gelijk te stellen, Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 19.

sering zodanig beïnvloed worden dat dit een verlamdend effect heeft op de mogelijkheid om terug te slaan. Machtskansen waarover men zou kunnen beschikken worden dan vaak niet gebruikt, en stigmatisering is daarom een "geducht wapen" in de strijd om macht en status.

Om dat geloof in het verschil in waarde te handhaven wordt door de gevestigden het beeld van de buitenstaanders gemodelleerd naar het "slechtste" deel van die groep, terwijl de gevestigden hun zelfbeeld modelleren naar hun eigen "beste" leden. In geval van nood gaan de gevestigden er ook toe over hun eigen deugden nog te "vergroten" door strengere normen voor hun eigen gedrag te stellen.⁷ Bovendien wordt van de buitenstaanders vrijwel nooit getolereerd dat zij zich gedragen - voorzover ze dat in hun achtergestelde positie al zouden kunnen - op een manier die de gevestigden van zichzelf juist prijzen. De gevestigden proberen dus het verschil in normen, in "deugden", of minstens het geloof daarin te handhaven en zelfs op te leggen en zorgen er zo voor dat de buitenstaanders geen "goed" kunnen doen.

Ter verdere legitimatie van deze beeldvorming en de bestaande machtsverhouding houden de gevestigden er ook vaak een "kollektieve fantasie" op na, die inhoudt dat de sociale minderwaardigheid van de buitenstaanders al in de natuurlijke, "objektieve" werkelijkheid besloten zou liggen, bijvoorbeeld in bepaalde - soms zelfs gefantaseerde - lichamelijke kenmerken. De gevestigden kunnen het stigma dan beschouwen als iets dat onafhankelijk van henzelf bestaat: "wij zijn het niet die een stigma aan deze mensen gaven, maar de machten die de wereld schiepen", de natuur of de goden.⁸

Hieruit leidt Elias af dat wat men "rassenrelaties" of "raciale verhoudingen" noemt, niets anders zijn dan een bepaald type gevestigden-buitenstaandersrelaties, waarbij het fysieke verschil (en eventuele verschillen in taal, etcetera) als herkenningsteken en bekrachtiging van de gevestigden-buitenstaandersrelatie funktioneert.⁹ Hoofdzaak is dus niet dat fysieke verschil etcetera, maar een streven naar macht, en naar wat daarmee verbonden is, namelijk economische voordelen, plus

7. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 44. Dat de hierdoor teweeggebrachte grotere zelfdiscipline, grotere eenheid (qua normen) en grotere sociale controle in de groep van de meest-machtigen op zich ook weer een belangrijke machtsbron zijn (p. 10-11, 14-16, 193-197) wordt in dit artikel buiten beschouwing gelaten, omdat de aandacht hierin voornamelijk op de buitenstaanders gericht wordt.

8. Hoe ver dit kan gaan laat Elias zien aan het voorbeeld van de Burakumin, een algemeen geminachte bevolkingsgroep in Japan, waarvan de leden volgens de roddeltraditie herkenbaar zouden zijn aan en blauwachtige moedervlek onder iedere arm, terwijl de verschillen tussen Burakumin en overige Japanners geheel van sociale oorsprong zijn. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 21-22, 27-28.

9. Iets dergelijks zou gelden voor problemen van etnische minderheden, en voor problemen die te maken hebben met klasseverschillen, Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 22-23, 199.

- en hier bekritiseert Elias een te eenzijdige gerichtheid van het marxisme - status, en zaken als betekenis, eigenliefde en zelfrespekt.¹⁰

Vraagstelling

De vraag is nu of en in hoeverre dit model van toepassing is op de situatie van vrouwelijke (hulp)predikanten in Nederland tussen 1923 en 1958. Dat het van toepassing kan zijn, zelfs op de situatie van hen die niet meer (officieel) uit de ambten werden buitengesloten, lijkt me om twee redenen waarschijnlijk.

De eerste reden is dat de man-vrouw-verhouding op zichzelf al kenmerken van een gevestigden-buitenstaanders-figuratie vertoont. Zo noemt Elias - naast vele andere voorbeelden - de verhouding van "mannen t.o.v. vrouwen (vroeger vooral)" als voorbeeld van een sociale constellatie van interdependente groepen, waarin de ene groep meer macht en status heeft dan de andere.¹¹ Dat deze verschillen in macht en status ook nu nog niet tot het verleden behoren blijkt onder andere uit een onderzoek van Van Stolk en Wouters naar de man-vrouw-verhouding in huwelijken en vaste relaties.¹² Zij konkluderen namelijk dat hier een "figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid" bestaat. Dat het gevestigden-buitenstaandersmodel hier volgens hen toch niet volledig van toepassing is, is omdat deze relaties een grotere onderlinge afhankelijkheid en daarmee saamhorigheid en loyaliteit kennen, en daardoor ook gekompliceerder zijn, dan die tussen wijkbewoners.¹³ Bij de - meestal ongehuwde - vrouwelijke predikanten zou deze kompliserende onderlinge afhankelijkheid mijns inziens echter wel eens in mindere mate

10. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 22-27.

11. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 8.

12. B. van Stolk en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum* (met een voorwoord van N. Elias), Deventer 1983, vooral 149 v.v.

13. Bovendien achten zij de verhouding tussen mannen en vrouwen meer in beweging dan de verhouding tussen gevestigden en buitenstaanders in de door Elias en Scotson bestudeerde wijken.

Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd werd in 1988 afgerond. Inmiddels zijn van Stolk en Wouters sterk bekritiseerd door A. Komter. Haar kritiek betreft echter niet het gebruik van het gevestigden-buitenstaandersmodel of de figuratie-sociologie op zich, maar houdt in dat deze auteurs te algemeen en te optimistisch zijn over de afname van de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen, onder andere doordat ze - in tegenstelling tot Elias zelf - juist de invloed van de figuratie-idealen op het in stand houden van de machtsverschillen lijken te onderschatten. (A. Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid tussen de seksen*, Amsterdam 1990, 45-66). Met haar eigen onderzoek naar huwelijksrelaties en verschillende beroepsituaties laat Komter zien, hoe deze "onzichtbare" macht van voorstellingen, normen en waarderingen over hoe vrouwen en mannen zijn en hoe ze zouden moeten zijn" werkt. (A. Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid tussen de seksen*, Amsterdam 1990, A. Komter, *Omstreden gelijkheid. De macht van de vanzelfsprekendheid in huwelijksrelaties*, Amsterdam 1990 (citaat van 105).)

aanwezig kunnen zijn.¹⁴

De tweede reden dat het model hier waarschijnlijk van toepassing is, is dat Elias en Scotson menen dat hun model ook slaat op problemen van sociale mobiliteit "in de ruime zin van het woord"¹⁵, en het in het geval van deze predikantes om een hele categorie mensen (i.c. vrouwen) gaat die in een voor hen nieuw beroep - met een zekere status - terechtkomen.

Het doel van mijn onderzoek is de situatie van deze (hulp)predikantes te verhelderen, ten eerste door na te gaan hoe deze was en of het er één was van buitenstaanders, ten tweede door deze situatie te zien in het licht van het in dit model gelegde verband tussen (negatieve) beeldvorming en macht.¹⁶ Konkreter gezegd zal het bij dit tweede punt gaan om de vraag of - indien er sprake is van stigmatisering - hierdoor het zelfbeeld van de vrouwelijke predikanten is beïnvloed, en of dit hen misschien gehinderd heeft "machtskansen waarover men zou kunnen beschikken" ook daadwerkelijk te gebruiken. Bovendien zal er gelet worden op eventuele theologische en/of (semi-)biologische legitimeringen: in hoeverre spelen "de machten die de wereld schiepen" hier (nog) de door Elias aangegeven rol?

Gevestigden zijn dan de mannelijke predikanten en allen die de mogelijkheid (de macht) hebben hun positie te steunen, en dat ook doen.¹⁷ Binnen het beperkte kader van mijn onderzoek was het niet mogelijk ook hen als groep te bestuderen.¹⁸ Toch zijn zij niet afwezig. Zij komen in het onderzoek naar voren in de maatregelen en de houding die zij ten opzichte van de vrouwelijke predikanten, en

14. Inmiddels is het gevestigden-buitenstaandersmodel ook gebruikt door M.C. Timmerman in haar proefschrift *Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties*, Den Haag 1990, ter analysering van machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen de seksen in arbeidssituaties. Zij konkludeert onder andere dat het "wij-beeld van mannen als superieure groep" en de onderschrijving daarvan door vrouwen het sterkst is in figuraties met een zeer ongelijke machtsbalans en een scherpe sekssegregatie (p. 158), en met betrekking tot het model dat het een bruikbaar kader vormt voor de analyse van met name de immateriele aspecten van de seksverhoudingen (p. 177).

15. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 200-202.

16. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 19: volgens Elias kan een theorie die - op grond van situaties waarin de ongelijkheid groot is - een verband legt tussen ongelijkheid en persoonlijkheidsstructuur (volgens Elias beïnvloedt stigmatisering uiteindelijk zelfs iemands emotionele en intellectuele vermogens p. 22), ertoe bijdragen dit verband ook dan te (gaan) zien, wanneer de ongelijkheid minder groot is, en de minachting, armoede en het gevoel van inferioriteit gematigder zijn.

17. Dus bijvoorbeeld ook gemeentes die zelf voor een bepaalde predikant kunnen kiezen en dan liever een mannelijke predikant nemen.

18. In het recent verschenen proefschrift van Lieke Werkman, *Recht doen aan vrouwen in de kerken. De feministische discussie over rechtvaardigheid en zorgzaamheid als bijdrage aan een visie op kerk-zijn*, Kampen 1993, wordt een analyse gegeven van het beeld van de vrouw in de Handelingen respectievelijk de Acta van de synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, vanaf eind vorige eeuw. Samengevat komt het erop neer dat de - in mijn terminologie - gevestigden menen dat mannen van nature een grotere geschiktheid voor leidinggeven hebben en daartoe ook meer geneigd zijn (p. 11).

de vrouwen die predikant willen worden (in-)nemen, en in de relatieve waardering voor de vrouw of de vrouwelijke predikant, die daar eventueel uit kan blijken.¹⁹

Bron en aanpak

Zoals gezegd gebruik ik als bron het notulenboek van de "Kring van vrouwelijke predikanten in Nederland". De Kring bestond van 1923 tot 1970 en vergaderde meestal jaarlijks. De leden waren afkomstig uit alle kerkgenootschappen en verbanden²⁰ waar het de vrouw was toegestaan predikant of voorganger te worden, en bovendien uit de Nederlandse Hervormde Kerk waar de vrouw de functie van hulpprediker kon vervullen. Omdat zij meestal van jaar tot jaar hun situatie als vrouw in de respectieve kerkgenootschappen bespraken, kan uit deze notulen een minstens globaal beeld gevormd worden van de positie van de vrouwelijke (hulp)predikant in al deze kerkgenootschappen en van de ontwikkelingen daarin. Daarnaast is van de veronderstelling uitgegaan dat deze notulen eveneens een geschikte bron zijn voor de beantwoording van de vragen over zelfbeeld en houding. Men kon elkaar hier immers ongestoord door (eventuele) gevestigden spreken, en deed dit met het doel elkaar te steunen.²¹

Het notulenboek van de Kring beslaat de jaren 1923 tot en met 1958.²² Omdat men eveneens vanaf 1958 ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk vrouwen toestaat predikant te worden (zij het tot 1968 nog slechts bij "dispensatie"), en dit jaar dus ook anderszins een grens is, heb ik het onderzoek tot dit tijdsvak beperkt.²³

19. Een (relatief) lage waardering toekennen aan iemand, omdat hij/zij tot een bepaalde groep behoort (en in dit geval: vrouw is), beschouw ik als stigmatisering. Elias verstaat namelijk onder stigmatisering (samengevat): een etiket van "lagere menselijke waarde" op de leden van een groep plakken, niet vanwege hun kwaliteiten of gebrek daaraan als individuen, maar omdat ze lid zijn van een groep die men kollektief als anders en als minderwaardig beschouwt, zie Elias en Scotsen, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 12, 13.

20. Hoewel N.P.B. en V.V.H. eigenlijk geen kerkgenootschappen zijn, worden zij in het vervolg toch onder deze term samengevat.

21. Om de omvang van het onderzoek beperkt te houden is naar aanvullende informatie niet systematisch gezocht. Daarom wordt deze - voorzover voorhanden, en dat is slechts voor enkele kerkgenootschappen en enkele periodes - meestal slechts in de noten vermeld.

22. Van de jaren daarna zijn gedeeltelijk geen (1959-1964) en gedeeltelijk slechts notulen in klad (1965-1969) overgebleven.

23. Daarnaast is ook de keuze voor het model van Elias met zijn nadruk op de wisselwerking tussen machtsverschil en het beeld dat men van zichzelf en de ander heeft en aan elkaar oplegt een inperking van het onderzoek. Hendriks bijvoorbeeld, wiens model van "dominant" en "minoriteit" mijns inziens in sterke mate met het gevestigden-buitenstaanders-model overeenkomt, noemt - anders dan Elias, en vanuit de grotere nadruk die hij legt op de emancipatiestrijd die van de minoriteit uit gevoerd kan worden - veel meer factoren dan alleen een negatief zelfbeeld, die bij de minoriteit het instemmen met of berusten in de status quo bevorderen (J. Hendriks, *Emancipatie, Relaties tussen minoriteit en dominant*, Alphen a/d Rijn/Brussel, 1981, 95-107, 112). Ook volgens Hendriks is er geen dwingend

In deze jaren vinden er nogal wat veranderingen plaats in de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikant, met name in de mate van buitensluiting. Deze veranderingen zijn uitgangspunt geweest voor de indeling in periodes, die ik omwille van de overzichtelijkheid in dit artikel maak. Achtereenvolgens bespreek ik de periodes 1923-1932, 1934-1941, (1942-1945), 1946-1951, 1952-1958. Per periode volgen op elkaar: 1. een overzicht van activiteiten, organisatie en doelstellingen van de Kring, 2. de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikant in de verschillende kerkgenootschappen, zoals die door hen tijdens de Kringvergaderingen gerapporteerd wordt, 3. de houding van de leden van de Kring ten opzichte van hun situatie: is er tevredenheid, instemming, verontwaardiging, verzet, etcetera? 4. het zelfbeeld: wat voor ideeën leven er onder de Kring-leden over de vrouwelijke predikant of de vrouw in het algemeen? En wordt dit ook theologisch gelegitimeerd?

In de konklusie zullen vervolgens deze aspecten in termen van het model worden geïnterpreteerd en op elkaar worden betrokken.

Periode 1923-1932

Overzicht

De "Kring van vrouwelijke predikanten in Nederland" wordt dinsdag 16 oktober 1923 te Arnhem opgericht. In het notulenboek noteert men als doel:

een band te vormen tusschen de vrouwelijke predikanten en diegenen onder de vrouwelijke proponenten, die het Ambt wenschen uit te oefenen, om:

1e elkaar steun te bieden bij de consolidering van onze ambtelijke positie

2e te bespreken de problemen welke zich in de practijk voordoen.

Van de zeven oprichtsters "welke aanstonds als leden toetraden", heeft er slechts één een volledige aanstelling als predikant, namelijk Frederika W. Rappold²⁴, terwijl één ander, Coba Boerlage, een baan heeft als voorganger bij een N.P.B.-afdeling.²⁵ ²⁶ De anderen zijn waarnemend of tijdelijk predikant of nog propo-

verband tussen een bepaald kenmerk (dat tot stigma wordt) en een minoriteitspositie. Het specifieke van een minoriteitspositie moet gezocht worden in de relatie tot de dominant. Ook Hendriks ziet de verhouding man-vrouw er als één tussen dominant en minoriteit (bijvoorbeeld p. 95, 99).

24. Bij de remonstrantse gemeente te Zwammerdam.

25. Bij de afdeling Putterhoek en Oud-Beijerland.

26. N.P.B.: De Nederlandse Protestanten Bond is geen kerk, maar een interkerkelijke vereniging van vrijzinnige gelovigen, die lid kunnen blijven van hun eigen kerk (Belijdenis doet men ook (eerst) in de eigen kerk). Sommige afdelingen van de Bond hebben een eigen voorganger. Dit kunnen predikanten uit verschillende kerkgenootschappen zijn. Wanneer het echter geen predikant is, maar bijvoorbeeld een (hervormde) hulppredikante, dan kan deze de sacramenten niet bedienen.

nent.²⁷ Allen zijn doopsgezind of remonstrant.

Genotuleerd wordt er die eerste jaren nog nauwelijks. Over de inhoudelijke kant van de vergadering van 1925 bijvoorbeeld staat alleen opgeschreven:

Vertrouwelijke besprekingen in verband met de binnenzijde van ons Ambt en onze moeilijkheden. Niet genotuleerd. Een voldoening schenkende avond om het, bij alle moeite, vreugdevolle van dit contact.

Met ingang van 1926 wordt er wel uitgebreid genotuleerd en wordt tevens voor het eerst verslag gedaan van "de verschillende mogelijkheden die er op het ogenblik zijn in de verschillende kerkgenootschappen en verbanden". Dit zal een vast punt op de agenda van de vergaderingen blijven. De "Leidsche kwestie" die dat jaar speelt - zie hieronder - wordt aanleiding voor het contact met de meisjesstudenten. Na een aantal keren voor hen een aparte landdag georganiseerd te hebben, besluit men in 1932 beide soorten bijeenkomsten ineen te schuiven, en worden de studenten voortaan steeds voor een gedeelte van de Kringvergaderingen uitgenodigd.

Eveneens - maar alleen - in 1926 zijn er buitenlandse contacten: er is een afgevaardigde aanwezig van het Verband Evangelische Theologinnen Deutschland, en er is een brief van het Fellowship of Women Ministers in England.

De inventarisatie die men dat jaar van alle vrouwelijke theologen in Nederland maakt levert inmiddels een lijst op met 16 personen, waarvan er vijf predikant of voorganger zijn en drie waarnemend of hulppredikant. Behalve doopsgezinden en remonstranten zijn er nu ook hervormden en evangelisch-luthersen bij.

Een lijst met veel - latere ? - doorhalingen en verbeteringen, nu van vrouwelijke predikanten, en opgenomen tussen de notulen van 1929 en 1932²⁸, noemt 28 namen, waarvan er 21 of 22 de toevoeging predikant of voorganger krijgen, en drie of vijf die van hulppredikant.

Situatie

De grote getalsmatige toename blijkt vooral voor rekening te komen van de doopsgezinden en remonstranten²⁹, en predikantes uit beide kerkgenootschappen

27. Proponenten zijn zij die op grond van een kerkelijk examen het recht hebben zich als predikant beroepbaar te stellen. In het ambt staan zij echter nog niet. Deze overigen zijn: S.E. Doyer, J.M. Eelman, D. Groeneveld (allen doopsgezind), A.M. Frevel en A.G. Günther (beide remonstrant).

28. Over de jaren 1930 en 1931 is niets opgetekend.

29. In de lijst die tussen 1929 en 1932 is opgenomen respectievelijk negen en acht predikanten, plus één remonstrantse hulppredikant. In de in 1933 voor het eerst in de bijlagen van *Van Alphen* opgenomen lijst van "Vrouwelijke theologen met of zonder kerkelijke bevoegdheid" worden ongeveer dezelfde aantallen vermeld. Tevens zijn hierin opgenomen 15 (!) hervormde theologes, en 2 evangelisch-lutherse predikantes, M.W.L. van Alphen Junior, met medewerking van den Bond van Nederlandsche Predi-

noemen de situatie in hun kerken min of meer gunstig: er zijn "steeds meer gemeenten (...) die de vrouwelijke predikant begeeren". Dit betreft echter wel de kleine, heel vaak in Friesland gelegen dorpsgemeentes, en sommigen menen bovendien dat deze gemeentes alleen een vrouw willen "wanneer er niets beters is". In 1932 vragen de remonstranten zich met zorg af of vrouwelijke predikanten ook in grote gemeentes beroepen zullen worden. Tot nu toe gebeurde dat niet, en het aantal kleine gemeentes bij hen is klein!

Binnen de Evangelisch-Lutherse Kerk is er in 1926 voor het eerst een vrouwelijke proponent. Zij (Dufour) meldt een gebrek aan proponenten (1926) en aan predikanten (1927), plaats voor vrouwen uit andere kerkgenootschappen (1928), en samen met de vrouwelijke collega die zij inmiddels heeft, een gunstige positie voor de vrouw door het grote gebrek aan predikanten (1932) in haar kerkgenootschap.

In de Nederlandse Protestanten Bond is in deze jaren steeds werk voor vrouwen, er zijn ook steeds twee vrouwelijke voorgangers, maar, wordt in 1928 opgemerkt, alleen waar voor het (...) ³⁰ salaris geen man te krijgen is.

Ondanks gemeentes die wel "bereid" zijn, staat de Nederlandse Hervormde Kerk vrouwen nog niet toe predikant te worden, maar wel - sinds 1924 - hulppredikster. In 1927 brengt T. Haumersen verslag uit van de positie die zij als zodanig heeft: zij mag niet preken tenzij met halfjaarlijkse toestemming van het klassikaal bestuur, mag geen sakramenten bedienen, en krijgt geen traktement dan hetgeen de ringpredikanten vrijwillig afstaan van hun vergoeding. In 1928 zegt ze dat er niets veranderd is, en van de kollegialiteit van de mannelijke predikanten die volgens een doopsgezind Kring-lid ³¹ veel zou kunnen redden, merkt ze weinig: ze heeft de ervaring dat men haar positie drukt, ze mag geen plaats hebben in de ring. ³² Ook meent ze dat meisjes die theologie willen studeren wel voor financiële moeilijkheden gewaarschuwd moeten worden. In de lijst van vrouwelijke predikanten van 1929/1932 blijkt zij Luthers te zijn geworden. Wel zijn er dan twee of drie andere hervormde hulppredikanten, en één van hen gebruikt in 1932 met betrekking tot die baan de term inhaerente moeilijkheden.

Niet nader gespecificeerde moeilijkheden zijn er ook voor hen die wel in het ambt staan of nog studeren. Een deel daarvan blijkt samen te hangen met het feit

kanten, *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek tevens compleet predikantenboek omvattende alle protestantische kerken en gemeenten in Nederland, de Indische Kerken, de Hollandsche gemeenten in het buitenland, de Hollandsch-Afrikaansche en de Hollandsch-Amerikaanse Kerken*, Gouda 1933. Van dit handboek verschenen soms jaarlijks, soms om de paar jaar, nieuwe versies.

30. Onleesbaar.

31. A. van de Ban.

32. Een ring is een groep van predikanten binnen een bepaalde classis (meestal 2 à 3 per classis) voor onderling overleg. Het is geen bestuursorgaan.

dat men als vrouwelijk predikant niet gehuwd kon zijn.³³ Men heeft dus - zo blijkt in een discussie in 1932 - iemand nodig "die de huishouding goed bestuurt en tevens een zorgend mensch is. Meerderen meenden dat het leven in de pastorie alleen toch meer moeiten en bezwaren heeft dan de inleidster deed voorkomen". A. Mankes vertelt meer deel te kunnen nemen aan de "natuurlijke menselijke verhoudingen" doordat zij als weduwe een kind heeft op te voeden. Ook ander werk doen naast het gemeentewerk in engere zin zou hiervoor goed kunnen zijn, zo meent men.

Houding

De houding die men in deze periode inneemt, kan gekarakteriseerd worden met de motivering van het besluit (in 1924) zich niet gezamenlijk bij de N.B.P., de Bond van Nederlandse Predikanten³⁴, aan te sluiten: "over 't geheel wenschen wij meer tezamen een band te vormen tot onderlinge steun dan uitreden naar buiten".

Men houdt elkaar dus op de hoogte van de eigen positie, besluit de meisjesstudenten op de hoogte te houden van vakatures bij de N.P.B. (1928), en beleeft ook aan de bijeenkomsten voldoening, vreugde (zie boven), en een "besef van ernstig saamhorigheidsgevoel dat tot blijdschap stemt" (1926). Ook vindt men het niet juist dat C. Boerlage (doopsgezind) een kontrakt heeft met wederzijds recht tot opzegging, en F. Rappold meent dat het streven moet zijn in grote steden met meerdere predikantsplaatsen steeds ook één vrouw aan te stellen. Aan deze twee laatste dingen doet men echter niets.

Wanneer van optreden naar buiten op z'n minst wordt gesproken is dat door initiatieven van de hervormden. De inventarisatie in 1926 van vrouwelijke theologen in Nederland vond plaats op verzoek van Nicolette Bruining, die een artikel wilde schrijven over de vrouwelijke predikant.³⁵ De Kring verzamelt de gevraag-

33. Het is mij niet bekend in hoeverre dit destijds ook kerkordelijk vastgelegd was. Wel wordt in 1928 gememoreerd dat drie leden de Kring wegens huwelijk gingen verlaten, en was het in 1952 (!) nieuws, dat in de Remonstrantse Broederschap ook gehuwde vrouwen predikant konden zijn. Nog in 1967 werd bij de openstelling van het predikantschap voor de vrouw in de Nederlandse Hervormde Kerk bepaald dat een vrouwelijke predikant bij het aangaan van een huwelijk geacht werd een verzoek tot ontheffing van het ambt in te dienen (met emeritaatsrechten), en bij verzuim hiervan op de dag van haar huwelijk haar ambt te hebben neergelegd (zonder emeritaatsrechten). Vrij snel werd hieraan de interpretatie gegeven dat zij vervolgens wel weer in een andere gemeente kon worden beroepen. A.F.N. Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, Den Haag 1971, 194-199.

34. Vanaf hier in dit artikel naar gangbaar spraakgebruik aangeduid als "de Bond", ter voorkoming van verwarring met de N.P.B.

35. Nicolette Bruining, de latere "grand lady van de vrijzinnigheid", was destijds lerares Kweekschool Haagsch Genootschap, later radiopredikante I.K.O.R. en voorzitter van de V.P.R.O.; in 1938 één van de "militante spreeksters" op een door het "Comité tot Verdediging van de Vrijheid van de Arbeid van de Vrouw" te Amsterdam georganiseerde protestbijeenkomst tegen Rome, i.c. zijn voorontwerp van een verbod op arbeid van de gehuwde vrouw, J. Beishuizen en E. Werkman, *De magere jaren. Neder-*

de gegevens wel, maar laat N. Bruining weten de tijd nog niet rijp te achten voor zo'n publikatie.

Op verzoek van de - dan nog - hervormde T. Haumersen stuurt de Kring in 1927 wel een bericht over het bestaan van de Kring voor plaatsing in het orgaan van de Bond. Wanneer een jaar later blijkt dat de Bond dit niet geplaatst heeft en ook geen reactie heeft gestuurd, biedt N. Bruining aan ds. Boer³⁶ hierover te spreken. In de notulen komt hierover echter niets terug.

Op diezelfde vergadering van 1928 lanceert T. Haumersen weer een idee: zou men niet als Kring eens naar de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen schrijven? N. Bruining noemt als bezwaar dat de Kring voornamelijk uit doopsgezinden en remonstranten bestaat en dat de hervormden te weinig in aantal zijn. Om er meer hervormden, ook leken, bij te betrekken zal voorzitter Rappold er met collega Aris³⁷ over spreken. In de notulen komt ook daar echter niets over terug. N. Bruining merkt nog op dat het er in de hervormde kerk heen moet dat ook vrouwen het proponenten-eksamen mogen afleggen maar dat daar op het ogenblik niets aan te doen valt.³⁸

Twee maal klinkt er enige instemming met de slechte eigen positie door. Een doopsgezind Kringlid - zelf werkzaam (geweest?) in het stadszendingswerk - zegt er niet achter te staan als Kring naar de hervormde synode te schrijven: er zijn "reeds veel mogelijkheden voor de vrouw om het evangelie te verkondigen. Waarom dan zoo op het predikantschap aangedrongen?" Bij de bespreking van de situatie in de kerken dat jaar, vraagt één van de remonstrantse predikantes, A. Frevel, zich af "of het niet te billijken is dat men liever een man heeft en of dat niet zo zal blijven", maar, reageert iemand "dat wat onszelf bewust is als zwakheid hoeven anderen nog niet zo te voelen", en weer een ander wijst op een "groeïend besef bij gemeenten dat er kanten zijn aan de vrouw die haar geschikt maken voor het predikantschap".

Uit de enkele malen terugkerende discussie over de vraag of meisjes wel aangemoedigd moeten worden tot de theologische studie, blijkt dat men de eigen

land in crisistijd 1929-1939, Alphen a/d Rijn 1980, 112-113. Meer over haar persoon en theologie in F. Dröes, "Dr. Nicolette Bruining. De ontwikkeling van een 'kritisch' theologe", in J. Bekkenkamp, F. Dröes, A.M. Korte, M. Papavoine, *Proeven van Vrouwenstudies Theologie deel II*, Voorburg 1991. 36. Zonder nadere specificatie. De vader van Cor Boer (zie periode 1946-1951 en periode 1952-1958) speelde een actieve rol in de Bond (mondelijke mededeling C. Boer 10-2-1989). Mogelijk is hij hier bedoeld. Volgens C. Boer kreeg de Bond na 1932, toen zij ging studeren, via haar vader belangstelling voor de vrouwelijke (hulp)predikant.

37. B.J. Aris stond (*Van Alphen*) te Nieuweschan in de classis Winschoten. Deze classis zou (notulen) vóór de vrouwelijke predikant zijn. Ook van de classis Alkmaar vermoedt men dat deze voor is.

38. Proponenten-eksamen: één van de voorwaarden om proponent te kunnen worden was lange tijd - in elk geval binnen de Nederlandse Hervormde Kerk - het houden van een proefpreek, wat echter aan vrouwen tot enige jaren na de oorlog niet was toegestaan, M.C. Jongeling, "Vijf en zestig jaren lang", in: *Het orgaan van de Bond van Nederlandse Predikanten*, 44 (1967):12.

positie niet erg aanbevelenswaardig vindt. Wel probeert men de studentes te steunen met goede raad, landdagen en referaten "op de praktijk van het ambt betrekking hebbend".

Zelfbeeld

De eerste keer dat meningen over de aard van de vrouw in de notulen doordringen is naar aanleiding van de "Leidsche kwestie". De meisjes-theologen hebben gemeend uit de gemengde disputen te moeten treden "terwille van hun zelfstandigheid en hun eigen methode van werken", en hebben nu voor zichzelf het dispuut "Kaap de Goede Hoop" opgericht. E. Poortman³⁹ licht toe dat "het gaat om een eigen aanpak, die zich uit in de wijze van studeeren, maar ook in het verkeer met elkander. De meisjes voelden iets in zichzelf te forceeren bij de late nabroodjes, het onvermijdelijk gevolg der dispuutsavonden". Waarop de notulen vervolgen: "Er ontspint zich nu een debat over het anders en minder intellectueel kunnen der vrouw", waarvan echter alleen genoteerd wordt dat dr. Gerlings meent dat de religie door de mannelijke geest ontaard is in theologie en dat de taak van de vrouwelijke predikant volgens haar vooral daarin ligt de religie weer een plaats in de theologie te geven.⁴⁰

A.G. Günther en S. Doyer zeggen de meisjes al eerder te hebben gewezen op de grote betekenis van het leren samenwerken en omgaan met de mannelijke kollega's, en ook F.W. Rappold meent dat de meisjes mogen weten dat ze iets kunnen betekenen, positief werk kunnen leveren, ook waar ze niet iets concreets doen, namelijk door zichzelf te zijn. De vrouw heeft nodig te ontvangen van de mannen. Belangrijker dan de nabroodjes vindt men de vriendschappelijke omgang, die door de gemengde disputen sterk bevorderd wordt. Alleen A. van Royen⁴¹ werpt tegen dat een afzonderlijk dispuut de meisjes oefening kan geven in het leiden, terwijl een jongensdispuut daar eigenlijk nooit de gelegenheid toe schenkt.

In 1927 komt men terug op de meisjes-studenten in verband met de te houden landdag: ze moeten gewoon eenvoudiger worden, weerbaarder en vrolijk. Hebben ze zich wellicht door problematische figuren laten beïnvloeden? F.W. Rappold

39. Remonstrants proponente sinds 1926, *Van Alphen* 1931.

40. Wat hier met religie en theologie precies bedoeld wordt, wordt niet nader aangegeven. Waarschijnlijk (zie kontekst) respectievelijk het gevoelsmatige en verstandelijke. Dit ook op grond van Mieke Brak, *De Nederlandsche Christenvrouwenbond. Een onderzoek naar de "theologische" beargumentering van de kritiek van de N.C.V.B. op de vrouwenbeweging, in de eerste jaren na haar oprichting*, doktoraalskriptie theologie, UvA 1983, Voorburg, 51, 79, 80. Zij stelt dat het in die tijd (jaren 20) algemeen aanvaard werd dat vrouwen van nature "religieuzer" waren dan mannen. Uit studiemateriaal van de N.C.V.B. komt de mening naar voren dat een vrouw bewuster met God omgaat dan een man, en dat haar wezen met onder andere hart, gemoed en warmvoelend liefhebben kan worden omschreven, dat van de man onder andere met hoofd, verstand en redenerend denken.

41. Remonstrants proponente.

meent dat het typisch is voor de vrouw zich te veel in de diepte te verengen en niet breed genoeg te zien.

Maar ook het predikantschap geeft aanleiding tot gedachten over aard en vermogens van de vrouw. Opvallend in de reacties op de vraag - zie boven - van A. Frevel in 1928 of het niet te billijken is dat men liever een mannelijke predikant heeft, is dat zwakheid en verschil (van de vrouwelijke predikant, ten opzichte van de mannelijke) op zich niet de punten zijn die worden tegengesproken. Alleen: een belemmering voor het predikantschap hoeven zij niet te zijn.

In 1932 houdt A. v.d. Ban een inleiding over "Plaats en roeping van de vrouwelijke predikant":

De plaats van de vrouwelijke predikant is een bevoorrechte, maar ook verantwoordelijke plaats. Ze is met moeite veroverd en nog niet overal aanvaard. Wij kunnen veel bederven en veel goedmaken. Wij moeten onszelf zijn en blijven, niet de manlijke collega's imiteeren. De eenzaamheid in de pastorie hoeft niet als bezwaar te gelden...

In de daaropvolgende discussie blijken meerderen over die eenzaamheid anders te denken⁴²; dat men zichzelf moet blijven (en alleen zó het predikantschap van de vrouw voor anderen aanvaardbaar kan maken?) wordt echter niet aangevochten.

Ook in het wijdingswoord dat aan het einde van deze zelfde vergadering wordt gehouden, en voor het eerst ook genotuleerd, staat het (predikants)ambt centraal. Heeft het ook speciaal betrekking op dat van de vrouw? De gelezen tekst is:

2 Cor. 6:3-4 : Wij geven geen aanstoot in eenig ding, opdat de bediening niet gelasterd worde. Maar wij, als dienaars Gods maken onszelven in alles aangenaam... door goed en kwaad gerucht, in vele verdraagzaamheid, door eer en oneer.⁴³

Deze krijgt als toepassing dat "wij" "dienaars Gods" willen zijn, en deze bediening hoog willen houden, ook "tegenover het materialisme" en "tegenover onszelf en de gevaren van het eigen zieleven". Dankzij God zal het resultaat echter een "heerlijk leven" zijn. Men besluit met het "Onze Vader" en het zingen van het lied:

Zij zal ons niet berouwen,
de keus van 't amalle pad...⁴⁴

Op de maatschappelijke positie van de vrouwelijke predikant of op haar aard wordt dit alles echter niet expliciet betrokken.

42. Zie boven.

43. Hier geciteerd uit het notulenboek. Eigenlijk gedeelten uit 2 Cor. 6:3-10 (Statenvertaling): een lijst waarin Paulus onder andere een opsomming geeft van alle mogelijke moeilijkheden, die hij vanwege zijn zendingsactiviteiten heeft moeten verduren.

44. Gezang/lied "Komt laat ons voortgaan kind'ren".

Periode 1934-1941

Overzicht

Wanneer men elkaar in 1934 weer ziet, is de "toestand in het algemeen voor de leerares, de ambtenares" en ook voor de vrouwelijke predikant "slecht, veel slechter dan twee jaar geleden", en men besluit - tegen de beslissing van 1932 in - niet alleen het volgend jaar alweer bij elkaar te komen⁴⁵, maar zelfs zowel in 1935 als in 1936 een ekstra bijeenkomst te houden ten behoeve van het onderling contact. Ook zal vanaf 1936 de ~~sekretaresse~~ zorgen voor een kort persverslag. Vanaf 1937 tot 1941 vinden weer alleen de jaarlijkse vergaderingen met de studenten plaats.

Er zijn problemen met het vaststellen van de vergaderdatum en - daardoor? - met de opkomst. Ondanks het feit dat de lijst van 1929-1932 al 28 namen telde verschijnen er toch maar steeds zo'n 12 à 18 leden. Per vergadering worden twee tot vier lezingen gehouden, en bij het middagdeelte zijn ook de studenten - variërend in aantal van 11 tot 23 - aanwezig.

De bespreking van de situatie in de kerken wordt maar enkele malen uitgebreid (1934, 1937, 1939) genotuleerd, en enkele andere keren (1938, 1940, 1941) slechts summier verslagen. Waarschijnlijk ligt het aan de opmerking van A. Mankes in 1935 dat de notulen korter kunnen. De keren dat zij zelf notuleert ontbreekt een verslag van dit onderwerp geheel.

De doelstellingen blijven in deze periode ongeveer hetzelfde: wanneer in 1936 C. Boerlage opmerkt, dat de bespreking van de problemen der praktijk in de eerste, en konsolidering van het ambt in de tweede plaats zal komen, antwoordt F.W. Rappold, dat zij (!) met dit laatste geenszins de materiële zijde alleen bedoeld heeft. In 1937 zegt A. Mankes, dat het doel van de Kring is een vriendschapsband te vormen van hen die eigenlijk nog pioniersters zijn en dat zij tot taak hebben voorlichting te geven aan de meisjes-studenten. De nadruk blijkt dus nog steeds op onderlinge morele steun te liggen. Het contact met de studenten is er als doelstelling bijgekomen.

Situatie

"Ook wat het beroepen van de vrouw tot het ambt betreft valt een terugslag waar te nemen..." heet het in het welkomstwoord van 1935, en dat ook de sfeer veranderd is blijkt uit de zin waarmee in 1937 één van de studentes haar lezing "De theologische meisjesstudente" begint: "In onze tijd rijst weer op de oude vraag: 'Kan en mag een meisje studeren?'" In 1938 waarschuwt de voorzitter niet te

45. In 1932 besloot men nog slechts eens in de twee jaar te vergaderen. Wel nodigde A. Mankes ook in 1932 de Kring uit voor een extra bijeenkomst bij haar thuis.

voorbarige konklusies te trekken uit de - niet genotuleerde - resultaten van een enquête onder de vrouwelijke predikanten...

De besprekingen van de situatie in de kerken geven meer bijzonderheden. De doopsgezinden melden in 1934 dat meisjes niet meer gevraagd worden op beroep te preken, en de cijfers die A. Mankes in 1936 verzameld heeft over doopsgezinde studentes en hun kansen op een beroep zijn blijkbaar zo onrustbarend, dat de Kring besluit dat deze in geen geval doorgegeven zullen worden aan 6e klas gymnasiasten, en ook niet aan predikanten. Belangrijker dan cijfers vindt men de konklusies die men eruit trekt. In 1937 wordt gemeld dat alle vrouwelijke proponenten toch een plaats hebben gevonden, maar in 1939 dat men in de toenemende vakatures geen vrouw wil.

In 1934 vertelt men dat op het remonstrants Convent een inleiding wordt gehouden over de getalsverhouding tussen mannelijke en vrouwelijke predikanten van de Broederschap⁴⁶ en in 1937 blijkt waarom: er zijn wel meerdere vrouwelijke predikanten in kleine gemeentes werkzaam, maar grotere gemeentes beroepen geen vrouw, waardoor de jonge mannelijke predikanten (die ook onderaan moeten beginnen) geen open plaatsen vinden. Op het seminarie heeft men reeds een verzaamd vergelijkend examen ingesteld voor de meisjes, en de verhouding mannelijke tot vrouwelijke studenten gebracht op "3-1". In 1938 wil men het seminarie voorlopig helemaal voor vrouwen sluiten, en in 1939 is dat ook zo geworden, "behoudens uitzonderingsgevallen van grote begaafdheid".⁴⁷ Ondertussen is er op het seminarie gebrek aan jongens. In 1941 willen de curatoren het seminarie weer openstellen voor vrouwelijke studenten, maar geen vrouwelijke predikanten laten beroepen. Verder vertelt in 1939 één predikant geen avondmaal te hebben, en een ander geen catechisatie.⁴⁸

Zelfs in de Evangelisch-Lutherse kerk slaat de sfeer om. In 1937 noemt men de situatie nog gunstig. In 1939 blijkt het aantal vrouwelijke predikanten van twee naar één te zijn gegaan, en "predikbeurten krijgen vrouwen niet".⁴⁹

In afdelingen van de N.P.B. waar men een man als voorganger heeft blijft dit zo, en vrouwen die bij de N.P.B. werkzaam zijn krijgen "in den regel slechts het traktement van een godsdienstonderwijzeres". Het aantal vrouwelijke voorgangers

46. Al in 1934 was door één van de curatoren voorgesteld in het Algemeen Reglement van de Broederschap vast te leggen dat het aantal vrouwelijke predikanten niet groter zou mogen zijn dan een kwart van dat van de mannelijke voorgangers. S. Bouman en E.J. Kuiper (red.), *Remonstrantse toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Meppel 1984, 24.

47. Wel was nog in 1937 in de Algemene Vergadering een motie aangenomen waarin een appèl op de grote gemeentes werd gedaan vrouwen te beroepen. Een jaar later was echter A.G. Günter de enige in de Commissie tot de Zaken die zich tegen het voorstel het seminarie voor vrouwen te sluiten (behoudens...) verzette. Bouman en Kuiper, *Remonstrantse toetsen*, 25.

48. respectievelijk W.S. Wiardi Beckman, en J. Modderman.

49. Een preekbeurt is het leiden van een kerkdienst in een andere dan de eigen gemeente. Hier staat een financiële vergoeding tegenover.

bij de V.V.H. blijft constant op één, en ook de voorgangsters van N.P.B. en V.V.H. melden (zeer) weinig preekbeurten te krijgen.⁵⁰

De hervormden noemen de situatie in 1934 bijzonder moeilijk. In 1937 en 1939 zijn er geen vrouwelijke theologen meer in de kerk werkzaam. Wel zijn sommigen voorgangster bij N.P.B. of V.V.H. Hervormde studenten worden gewaarschuwd dat er in de grote steden geen geld is voor hulpprediksters. In 1941 zegt men hoopvol uit te kijken naar een commissie voor kerkelijk overleg die bezig is een tussenpositie tussen diakonaat en predikantsambt te scheppen.

In 1936 schrijft J. Stegeman dat er in Indië wel werk is voor de vrouwelijke predikant, maar in 1937 dat er nog slechts in twee steden een plaats is voor een vrouw... aangezien er altijd twee mannelijke predikanten tegenover moeten staan.

Ook andere beroepsuitgangen krijgen in deze tijd meer aandacht. "Misschien ligt daar een toekomst voor ons vrouwen" zegt men over godsdienstlessen op middelbare scholen, en met betrekking tot het beroep van archivaris: "Er is niet veel ambitie voor dit werk. Er is dus een kans voor de vrouw".

Houding

Op de verslechtering van de situatie reageert men vooral - zie overzicht - met een verhoging van de onderlinge (morele) steun en informatie-uitwisseling: er wordt ineens veel vaker vergaderd en in en naar aanleiding van lezingen worden ook nogal wat gedachten uitgewisseld over de vrouwelijke predikant en theologiestudent. In 1937 wordt door de Kring ook een commissie ingesteld die een rapport uit zal brengen "omtrent de wenselijkheid en de mogelijkheid van de vrouwelijke predikant in dorp en stad". Hiervan wordt echter niets meer vernomen.

Men treedt ook meer naar buiten. Behalve voor een persverslag krijgt de secretaresse ook de verantwoordelijkheid gegadigden (waarschijnlijk meisjes die overwegen theologie te gaan studeren) van inlichtingen te voorzien. Twee individuele leden - blijkt in 1934 - hebben ieder een artikel doen verschijnen over de geschiktheid van de vrouw voor het ambt. Men acht het echter niet opportuun gegevens over de doopsgezinde studentes openbaar te maken, en blijft dus wel voorzichtig.

Alleen in het ergste geval onderneemt men meer: ten eerste vertellen namelijk de hervormde vrouwelijke theologen in 1937 gesprekken te hebben gevoerd met ds. Boer en ds. Sevenster over het plan een verzoekschrift in te dienen om te

50. De Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland is geen kerk, maar een vereniging binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, die onder andere streeft naar aansluiting van de leden in plaatselijke afdelingen, en daar soms eigen voorgangers heeft. Is zo'n voorganger een (vrouwelijke) hulppredikant dan heeft zij/hij ook binnen de V.V.H. kerkrechtelijk slechts de functie van hulpprediker, en dus geen sakramentsbevoegdheid.

mogen proefpreken.⁵¹ De belangstelling van studerenden bleek echter gering te zijn. "Conclusie is dat de zaak warm moet worden gehouden en met de meisjes-theologen erover moet worden gesproken". Ook dit punt echter wordt in de notulen niet vervolgd.⁵² Ten tweede reageert men ook pas op de beperkingen voor meisjes-studenten aan het remonstrants seminarie bij het voornemen dit voorlopig helemaal ("behoudens...") voor hen te sluiten (1938). Een petitionnement van alle vrouwelijke predikanten wordt overwogen, maar A.G. Günther achtte het ten slotte wenselijker dit niet te doen: zij zal op de vergadering van de Broederschap uitvoerig tegen het voorstel spreken.⁵³

Een enkele keer blijkt er ook enig begrip te zijn voor de gevestigden: F.W. Rappold voegt in 1934 aan de konstatering dat de situatie voor de vrouw zo verslechterd is toe, dat dit te maken heeft met de "sterk naar de voorgrond geschoven plaats van de vrouw in oorlogstijd, waardoor de vrouw als vrouw beschadigd werd en die nu sterke reactie wekt". Tegenwerpingen worden niet vermeld, wel dat verschillende aanwezigen "hiervan" voorbeelden geven door naar de slechte situatie in hun eigen kerk te verwijzen, waarbij ds. Rappold nog commentarieert: "Het is nu eenmaal voor mannen moeilijk een vrouwelijke collega naast zich te dulden", en over de inleiding op het remonstrants Convent over de getalsverhouding tussen mannelijke en vrouwelijke predikanten opmerkt: "Het is duidelijk

51. Zie noot proponenten-eksamen bij situatie 1923-1932.

52. Uit mij door mevrouw M.C. Jongeling toegezonden (januari 1988) kopieën van a. een concept uit 1933 van een brief van hervormde meisjesstudenten aan de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, en b. een begeleidende brief aan een mede-studente (van J. de Geer aan M. v. Everdingen), blijkt (echter)

dat 1. de hervormde studenten (alweer na overleg met ds. Boer) in 1933 (naar alle waarschijnlijkheid) een verzoekschrift hebben ingediend om de "permissie tot preken (insluitend proefpreek dus)"

dat 2. men wel meer dan dat zou willen vragen, maar na overleg met ds. Boer dit niet opportuun achtte: "... daar schrikken de heeren zoo van",

dat 3. de kontekst van dit verzoek mede een tegenstrijdigheid in de kerkorde was: vrouwen mochten volgens deze kerkorde wel hulpprediker worden en dus ook preken (zij het met enige restricties), maar volgens deze zelfde kerkorde geen proefpreek of voorstel houden, terwijl dit laatste wel een vereiste was om preekbevoegdheid te verkrijgen. Herhaaldelijk was het zelfs al voorgekomen dat kerkelijke besturen daarom meenden dat vrouwelijke hulppredikers niet tot preken bevoegd waren, en dat dezen om tenminste nog "bijbellezingen" of "oefeningen" te mogen houden (een soort kerkdiensten met een mindere status) eerst het examen godsdienstonderwijzer moesten afleggen,

dat 4. er meer activiteiten ontplooid werden dan uit de notulen blijkt,

dat 5. de "geringe belangstelling van de studerenden" in 1937 misschien verklaard moet worden uit een mislukte poging uit 1933. Hiertoe zou echter eerst nagegaan moeten worden, of het verzoekschrift van 1933 inderdaad verzonden is. Tevens zou interessant zijn te weten of de initiatiefnemsters van 1937 (predikanten) misschien dezelfde zijn als die van 1933 ((nog) studentes) of niet.

53. A.G. Günther was (het enige vrouwelijke) lid van de "Commissie tot de Zaken", Bouman en Kuiper, *Remonstrantse toetsen*, 25. De Remonstrantse Broederschap wordt bestuurd door de één maal per jaar bijeenkomende Algemene Vergadering. Voor de lopende zaken benoemt deze vergadering de Commissie tot de Zaken, *Van Alphen*, 1937.

waar het heen gaat en zeker niet geheel ten onrechte". Haar mening dat de theologische studie op dat ogenblik aan meisjes met klem moet worden afgeraden wordt echter wel weersproken: voor bijvoorbeeld de doopsgezinden wil men dat zo absoluut niet stellen.

Zelfbeeld

In dezelfde vergadering dat F.W. Rappold zich op deze manier over de aard van de vrouw uit, houdt zij ook een lezing over "Huisbezoek en zielszorg". Nu zijn het de studenten die zich - naar aanleiding van de "lezingen van Fetter" - hebben afgevraagd of zielszorg voor de vrouw moeilijker is door "haar aangeboren moederlijke nieuwsgierigheid en haar bescheidenheid" en daarom om dit onderwerp verzocht hebben. Hoewel de inleidster wijst op "bijkans ondragelijke spanningen", bijvoorbeeld wanneer het niet lukt de mensen "tot binding aan God" te brengen, waarbij het beter is de zielszorg aan bijvoorbeeld een kollega over te dragen, wordt niet duidelijk waarom dit nu een konklusie "speciaal met het oog op de vrouwelijke predikant" is.

Duidelijker is C. Boerlage in 1936. Nadat zij heeft uiteengezet dat de oververtegenwoordiging van anti-militaristen onder de vrouwelijke predikanten niet te verklaren valt uit andere relevant gebleken factoren als gezindte (vrijzinnigheid) en leeftijd, besluit ze: "De vrouwen zullen ook als vrouw wel meer anti-militaristisch voelen". Ze meent echter dat dit geen reden is voor een aparte vrouwenbeweging van anti-militaristen. "Veel discussie ontspan zich na dit referaat niet".

Het jaar daarna houdt A. Mankes een uiteenzetting naar aanleiding van de ingekomen vraag "Is het predikantschap geschikt voor de vrouw?" Het zou volgens haar beter zijn te vragen:

(...) is het voor mij geschikt? Immers wie is 'de vrouw'? (...) Moeilijk is ook te zeggen wat het ambt is. Je krijgt het werk wat binnen je bereik ligt. Er is geen werk dat de vrouw per se niet kan. Het zou dus heel vreemd zijn wanneer studenten een voorstel zouden doen om het ambt voor de vrouw een anderen vorm te geven.⁵⁴

In diezelfde vergadering laat één van de studenten in haar lezing "De theologische meisjesstudente" een heel andere opvatting horen:

Hoewel over het algemeen de examens door de meisjes goed gedaan worden, is toch de studie voor haar moeilijk. Zij is teveel op manlijke leest geschoeid.
Het theol. meisjes-dispuut "Kaap de Goede Hoop" zoekt daarom naar eigen methoden. Een meisje

54. Zij waren niet de enigen die met deze gedachte rondliepen, zie noot bij overzicht 1942-1945.

studeert meer met haar hele wezen.⁵⁵

De predikante M. Herfst laat in de discussie weten het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke studiemethode "vrij fantastisch" te vinden, en de scheiding van de disputen ten zeerste te betreuren. D. van Dalftsen - eveneens predikante - ziet in dat laatste echter het voordeel dat de vrouw in eigen kring zelf leiding kan geven.

In 1938 geeft een lezing van A.G. Günther over "Huisbezoek" aanleiding tot de vraag: ligt het huisbezoek de vrouw meer dan de man? Echter: "Inleidster durft dit niet te bevestigen". Op een lezing in 1939 van W. Wiardi Beckman over catechisatie volgt in de discussie de opmerking dat "coëducatie" onjuist is, omdat jongens vlugger werken, terwijl de meisjes meer dan de jongens voor gebed en zingen voelen.

Theologische overwegingen of legitimaties betreffende "vrouw en ambt" worden nergens vermeld, ook niet in de openings- en sluitingswoorden.⁵⁶

Periode 1942-1945

In de periode 1942 tot en met 1944 wordt wel ieder jaar genoteerd dat er een bijeenkomst is geweest, maar over de inhoud daarvan wordt niets gemeld. Over 1945 zwijgen de notulen geheel.⁵⁷

55. Het lijkt haast of zij - zonder dit zelf zo te bedoelen - van dit laatste meteen een verklaring geeft. Zij gaat namelijk verder: "Daar haar financiële omstandigheden gewoonlijk niet moeilijk zijn, heeft zij minder haast dan de jongen". Volgens mevrouw ds. M.C. Jongeling (voormalig Kring-lid) was dit echter in beslist niet alle gevallen zo (mondelijke mededeling).

56. Voorzover tekst en/of uitleg worden vermeld, zijn deze: 1935: sluiting met Luk. 9: 40-46 (door A. Manke-Z.). Centrale gedachte die hieruit gehaald wordt: Christus "van wie de kracht is die niet ophoudt". 1939: bijbelbespreking van Mk. 13 (door S. Doyer). In de uitleg wordt gesproken van een "apocalyptische" tekst, en over de niet nader aangeduide "nood van de tijd". (april) 1940: opening met Ez. 34 (door W.S. Wiardi Beckman). Centrale gedachte in de uitleg: de verantwoordelijkheid van het leiding geven en het vertrouwen daarbij in God. (april) 1940: sluiting met Ps. 27 (door W.S. Wiardi Beckman, voorzitter). 1941: "De voorzitter" (W.S. Wiardi Beckman) "opent met Job. 15 en wekt allen op tot vertrouwen". en: "A. Manke sluit met Matt. 10:16 v.v."

57. Wel vond ik elders nog enkele gegevens die van belang zijn voor situatie, houding en zelfbeeld van vrouwelijke (echter alleen remonstrantse) predikanten: tijdens en na de oorlog ontwikkelde de Remonstrantse Broederschap het idee het seminarie zo in te richten dat er voor twee typen predikantschap zou worden opgeleid: het traditionele (zg. A-type) en een nieuw (zg. B-type) "ingesteld om den speciaal vrouwelijken aard tot zijn recht te doen komen", dat meer op sociaal en jeugdwerk gericht zou moeten zijn (De bedoeling was mede weer meer plaats voor de vrouwelijke predikant te scheppen). Hiertegen is door remonstrantse predikantes stevig verzet geboden. Zij stelden onder andere richtlijnen op die zich verzetten "tegen elke beperking van de bevoegdheden van de vrouwelijke predikanten, en tegen de onderstelling dat de twee predikantstypen bij voorbaat aan mannen resp. vrouwen zouden worden toegedacht". Toch bleek deze laatste gedachte zeer hardnekkig. Het nieuwe predikantstype kwam er echter uiteindelijk niet. Bouman en Kuiper, *Remonstrantse toetsen*, 25-29.

Periode 1946-1951

Overzicht

Na de tweede wereldoorlog blijkt er in de Kring heel wat te zijn veranderd: er verschijnen op de vergaderingen veel meer (hulp)predikantes (op vier van de zes jaarvergaderingen zelfs rond de 26), het contact met de studentes is minder geworden, en er zijn emeritae, die tot oud-leden worden benoemd. Bij de bespreking van de situatie in de kerken worden nu ook de voor veel vrouwen onbetaalbaar hoge pensioenpremies en een eventueel voor vrouwen afwijkende pensioengerechtigde leeftijd aan de orde gesteld.

De grootste verandering is wel dat er naast de Kring ook een "Contact van vrouwelijke hulppredikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk" is ontstaan. Dit Contact duikt in 1948 voor het eerst in de notulen op, en beïnvloedt ook de Kring, met name in de persoon van Cor Boer, die in beide gezelschappen een bestuursfunctie vervulde.⁵⁸

Regionale bijeenkomsten, in 1947 door C. Boer voorgesteld om meer "esprit de corps" te kweken, blijken alleen in "de Achterhoek-Twente" van de grond te komen, en worden in 1949 ook als idee weer afgeschaft.

Wanneer in 1949 voorzitter M. Herfst eraan herinnert dat de Kring dat jaar 25 jaar heeft bestaan, vervolgt zij over de bestaansredenen:

In die 25 jaar is er veel veranderd; op velerlei gebied is een aparte groepering van de vrouwen niet meer nodig, omdat vrijwel overal de vrouw in het geheel is opgenomen. Bij ons blijft echter de wenselijkheid van het bestaan van een eigen Kring: in ons werk geldt immers heel sterk, dat de vrouw het werk anders aanpakt dan de man; wij hebben in onze Kring ook een waardevol Oecumenisch Contact, en bovendien is er voor de vrouwelijke predikanten nog wel een gezamenlijke strijd te voeren.

Situatie

"In de Doopsgezinde Broederschap hebben vrouwen momenteel veel meer kans op een beroep, maar dit zal slechts tijdelijk zijn, door het huidige gebrek aan mannelijke krachten", melden de doopsgezinden in 1946. In 1947 voegen ze er aan toe, dat er nu 19 vrouwelijke predikanten zijn, en in 1950 dat men er nu ook toe overgaat in de grote steden vrouwen te benoemen. Ook wordt bericht dat de Broederschap streeft naar een - door de vrouwen gewenste - vervroegde pensionering van de vrouw, en wel op 60-jarige leeftijd.

In 1947 zijn er bij de Remonstrantse Broederschap weer kansen voor vrouwen

58. Namelijk van 1950 tot minimaal 1958 voorzitter van de Kring van vrouwelijke Predikanten (notulen), en van minstens 1947 tot minstens 1958 sekretaris van Het Contact van vrouwelijke hulppredikanten (*Van Alphen*).

door een tekort aan predikanten. Het seminarie wordt weer opengesteld voor vrouwen. In 1948 zijn er twee vrouwen in grote steden beroepen. In 1950 blijkt er ondanks dat aan het seminarie toch een numerus clausus voor meisjes gehandhaafd te worden: zij mogen niet meer dan één derde deel van het aantal studenten uitmaken.

Ook de lutherse Kring-leden zien in 1947 betere kansen door "tijdsomstandigheden". Er zijn dat jaar vier vrouwelijke predikanten. Een jaar later is dat er door emeritaat één minder. Er zijn geen vrouwelijke studenten. In 1950 zijn er nog maar twee vrouwelijke predikanten. De derde is geestelijk verzorgster in een Diaconessenbuis en "De vrouwen hebben wel gelijke rechten, maar niet gelijke kansen als de mannen".

De V.V.H. komt in deze jaren niet apart aan de orde, en over de N.P.B. wordt alleen in 1948 iets bericht: er worden maar weinig vrouwen als voorgangster benoemd, en A. Mankes gaat die zomer met emeritaat.

Van de hervormden vertellen in 1946 twee hulpprediksters en één jeugdpredikante over hun situatie: één van hen mag niet preken en een ander heeft geen zitting in de kerkeraad van haar gemeente. In 1947 bericht Cor Boer dat er twaalf vrouwen in hervormde gemeenten werkzaam zijn. De rest is in dienst van andere organisaties. Er is in de kerk "meer werk dan er krachten beschikbaar zijn: het is nu de tijd voor de vrouwen om 'er in te komen'". In 1948 telt het "Contact van vrouwelijke hulppredikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk" ongeveer 29 leden. Men meldt dat de pensioenraad van de Nederlandse Hervormde Kerk het pensioenfonds voor vrouwen opengesteld heeft, maar dat zij niet kunnen toetreden, omdat de premie te hoog is, en dat de aktie die men heeft gevoerd voor betere salariëring (met opstelling van salarisschalen e.d.) tot nu toe alleen iets heeft uitgewerkt bij nieuwe benoemingen. Overigens - zo gaat het verslag verder - werken de meeste hulppredikanten toch wel met plezier. Hun werk wordt ook zeer gewaardeerd en doet de mening over de vrouwelijke predikant wel veranderen.

Inmiddels is ook de openstelling van het ambt voor de vrouw, vertelt men een jaar later, aan de orde geweest bij de behandeling van de nieuwe kerkorde.⁵⁹ De desbetreffende commissie kon echter niet tot overeenstemming komen: een meerderheid eiste volledige openstelling van het ambt voor de vrouw, een minderheid wilde alleen het ambt van diaken voor de vrouw openstellen, en ook dat alleen wanneer diakenen niet betrokken zouden zijn bij het "regeren der kerk". De synode heeft daarop de zaak niet willen doorzetten, omdat "de nieuwe kerkorde al zó veel moet overhoop halen". Het aantal hulppredikantes is intussen nog steeds hetzelfde. Nieuw is dat zij met ingang van 1 mei 1951 vicaris zullen heten, maar aan hun bevoegdheden verandert dat niets. Over het pensioenfonds wordt in 1949

59. In 1951 nam de Nederlandse Hervormde Kerk een nieuwe kerkorde aan. Deze was al vanaf 1945 in voorbereiding. H. Berkhof, O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk 1975⁹, 312-313.

bericht dat vrouwen mogen toetreden op voorwaarde dat zij op 55-jarige leeftijd verplicht gepensioneerd worden, "daar verzekeringstechnisch gebleken is dat vrouwen boven 55 jaar zo vaak onder de invaliditeitsregeling vallen, dat het voordeliger is haar een vervroegd pensioen te geven".

J. Stegeman, predikante van de Indische Kerk, is in 1946 met verlof in Nederland en vertelt dat ze volledig in het ambt bevestigd is.

Ook twee niet aan een bepaald kerkgenootschap gebonden zaken komen in deze tijd aan de orde. In 1948 heeft ds. de Graaff⁶⁰ aan C. Boer de vraag doorgegeven of er geen studiebeurs voor vrouwelijke theologen is: meisjes komen niet gemakkelijk in aanmerking voor algemene studiebeurzen.⁶¹ In datzelfde jaar werd in Amsterdam op de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken onder andere gesproken over "De vrouw in de Kerk". Over de vrouw in het ambt ging het daar echter uitdrukkelijk niet "omdat dit voor velen een groot struikelblok is", en er bovendien ook ander kerkewerk "van groot belang" door vrouwen zou kunnen worden gedaan.

Houding

Ook in deze periode is er wel belangstelling voor de - nu relatief gunstige - situatie, maar niet van verontwaardiging over de achtergrond daarvan. Wel van enige ongerustheid. C. Boer vat de zaak strategisch op: "... het is nu de tijd om erin te komen".

Akties van de Kring daartoe - meestal op initiatief van de hervormde C. Boer - lijken echter of te verzanden, of worden niet in de notulen vervolgd. Wanneer de commissie, die op verzoek van C. Boer werd ingesteld om een brochure uit te brengen over "Vrouw en ambt", in 1948 bericht dat niemand van de gevraagde schrijvers en schrijfsters dit werk op zich wilde nemen "ontspan zich een discussie over de vraag of het wel juist was, dat een dergelijke brochure van ons uit zou gaan en door vrouwen zou worden geschreven". Men besluit ds. Ruitenberg⁶² te vragen alvast een artikel te schrijven dat aan verschillende week- en maandbladen toegezonden zou kunnen worden, en de zaak van de brochure met het oog op de

60. *Van Alphen* 1947 en 1949 noemen alleen een ds. J.P. de Graaf, die bovendien niet als synodelid, bestuurslid van de Bond, of beheerder van studiebeurzen genoemd wordt.

61. Zo meldt *Van Alphen* 1947 in de bijlage "studiebeurzen" in een noot (bijlagen, p. 102): "De hoogleraren der Faculteit van Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden, als beheerders van de studiefondsen van Drijfnoo, Oosterdijk, Mijsberg en de Zee (...) brachten ter kennis van belanghebbenden (...) dat vrouwelijke studenten niet in aanmerking komen". Let wel: Bij geen van deze fondsen wordt als voorwaarde gesteld dat men om voor zo'n studiebeurs in aanmerking te komen zich moest voorbereiden op het predikantschap in de N.H. Kerk.

62. Ds. L.H. Ruitenberg was (minstens) van 1947 tot (minstens) 1956 voorzitter van de Bond van Nederlandse Predikanten, bovendien vanaf 1 jan. 1946 perspredikant - predikant Algemene Dienst - van de N.H. Kerk (*Van Alphen*, verschillende jaargangen).

op handen zijnde Assemblée aan te houden. Noch over artikel noch over brochure wordt nog iets vermeld. Inmiddels hebben wel twee individuele leden voor enige publiciteit gezorgd, maar of het voorstel tot gestencilde uitgave van de artikelen van Mies Herfst en Cor Boer dat in 1948 op de agenda staat ook werkelijk is besproken en uitgevoerd, valt ook weer niet te achterhalen.

Ook over de op voorstel van C. Boer in 1950 benoemde "commissie van actie" die zich samen met het "Contact" met de openstelling van de ambten voor de vrouw in de Nederlandse Hervormde Kerk zal gaan bezig houden, wordt niets meer vernomen.

F. W. Rappold brengt enkele malen de wenselijkheid van een pensionering van de vrouw op 60-jarige leeftijd naar voren. W. Wiardi Beckman vertelt dat in de Broederschap al gebleken is dat het ook door vrouwen betaalde weduwen- en wezenpensioen daarvoor onvoldoende is. Men acht het ook niet verstandig: het zou een voorrecht zijn, en de vrouwelijke predikant in een geïsoleerde positie brengen, en ook A.G. Günther meent dat de situatie daarvoor nog te precair is. Wat men nu met betrekking tot de pensioenen zal doen is: elkaar op de hoogte houden. Opmerkelijk is dat men niets onderneemt tegen de numerus clausus voor studentes.

In 1948 wordt weer over de wenselijkheid gesproken dat meer meisjes theologie gaan studeren. Argumenten daartegen worden niet meer genoemd. Een jaar later blijkt dat het bestuur verzuimd heeft te informeren naar de mogelijkheid van studiebeurzen voor vrouwelijke theologen. Het zal hiervoor alsnog contact zoeken met de V.V.A.O.⁶³ Ook over de afloop daarvan wordt niets vermeld.

De enigen waarvan zeker is dat ze iets hebben ondernomen zijn de hervormden. Zij voerden actie voor een betere salariëring, en deden dit in een eigen organisatie.⁶⁴ Voor de streekbijeenkomsten bleek niet veel animo te zijn.

Zelfbeeld

Relatief veel - vijf van de veertien - lezingen in deze periode gaan op de één of andere manier over vrouwen.⁶⁵ Soms levert dat niet meer op dan een typering van de (vrouwelijke) jeugd van na de oorlog ("vrijgevochten, stijlloos, mat en direkt" en "dol op dansen"), en soms een enkele opmerking over de vrouwelijke predikant, namelijk dat zij beter dan de mannelijke kollega's "hier" de mogelijk-

63. Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding.

64. Uit de notulen van de Kring blijkt hierover niet meer dan het al in de paragraaf "situatie" vermeldde. Uit de bij het notulenboek gevoegde brieven en verslagen van het Contact van vrouwelijke hulppredikanten blijkt echter dat ook de Bond zich achter deze acties voor een betere financiële regeling heeft geschaard.

65. Dat kan te maken hebben met het feit, dat - naar mijn indruk - relatief veel vrouwen vrouwenwerk, jeugdwerk (vooral onder meisjes) en zondagschoolwerk deden.

heden kunnen zien en dus waarschijnlijk richting aan kunnen geven (R. Jongeling over "Het vrouwenwerk in de gemeente"). De opmerking van M. Herfst bij het 25-jarig bestaan dat de vrouw een eigen aanpak heeft bleef nog algemener.

Meer specifiek is E. Poortman in 1947 in haar lezing "Wat kan de vrouw van het ambt maken?" Hoewel zij meent dat ieder daar een persoonlijke oplossing (!) voor moet vinden en men niet volgens "receptjes" moet leven, blijkt het vrouw-zijn volgens haar toch op iedere vrouw een bepaald soort invloed te (moeten) hebben. De predikante moet het werk namelijk wel zo gewoon mogelijk doen, maar "met een fijn gevoel voor grenzen, bewust van wat ons vrouw-zijn ons dicteert". In dat werk nu is een persoonlijke vroomheid het meest-nodige, en dat is weer iets dat volgens haar tijd kost, waar geduld en rust voor nodig zijn. Op de één of andere manier - zo blijkt uit deze lezing - zouden vrouwen hier een speciale kwetsbaarheid, maar ook een speciale gave en daarom een speciale - maar naar eigen verwachting misschien wel ondankbare - taak hebben: "juist bij veel vrouwelijke predikanten dreigt de Maria-zijde van haar wezen verloren te gaan" (en wel door veel toch nodig werk).

De langzaamheid ligt in onze vrouwelijke aard; daarom hebben vrouwen hier een taak, en moeten hier stand houden, - met het risico dat men het niet zal begrijpen en appreciëren. De vrouwelijke predikant moet aan het ambt een ander aan haar wezen eigen rythme geven. Wij moeten zorgen dat de schroom bewaard wordt in ons ambt.

Een discussie na afloop van deze lezing wordt niet vermeld.

Dat gebeurt wel naar aanleiding van de lezing van freule C.M. van Asch van Wijck⁶⁶ in 1948 over hetgeen op de Assemblée van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam behandeld werd betreffende de vrouw in de kerk. Zijzelf meent dat "waar mannen en vrouwen in de Kerk samenwerken een verrassend leven opspringt (...) immers alleen in de twee-eenheid van man en vrouw zijn wij pas werkelijk mensen". Ze vertelt daarbij dat tijdens de discussies van de betreffende commissie van de Wereldraad over "het probleem van de vrouw in de Kerk", waarbij volgens haar vooral Karl Barth op de voorgrond trad, de theologische basis van groot belang bleek te zijn. Onder de indruk van de door hem gebruikte argumenten is zij echter niet.⁶⁷

Voor het eerst nu vermelden de notulen dat er in de Kring een discussie over

66. Jonkvrouw C.M. van Asch van Wijck. Zij was jarenlang presidente van de "Wereldbond van Christen-Jonge-Vrouwen" (Y.W.C.A.), en later lid van het Study Department van de Wereldraad van Kerken; in 1948 was zij als "consultant" op de Assemblée van de wereldraad aanwezig (notulenboek, verslag vergadering 11-10-1948).

67. Zo zegt zij: "Het was ook merkwaardig, dat een theoloog van formaat als Barth hier vaak zeer primitieve argumenten naar voren bracht (zoals bv. het bezwaar dat een vrouw geen kathedraal zou kunnen bespreken, en dat bij de viering van het Avondmaal een vrouw het brood niet kon uitdelen, daar het altijd de taak van de huisvader is om het brood uit te delen)".

theologische argumenten rond vrouw en ambt wordt gevoerd en dat uitvoerig werd stilgestaan bij de exegese van Efeze 5, "over de onderdanigheid van de vrouw aan de man". De nadruk, zo wordt genoteerd, legde men echter op de psychologische zijde van het probleem en bovendien vond men "dat achter het probleem van de vrouw in de kerk (...) het algemene probleem van de verhouding van mannen en vrouwen in de hele maatschappij" ligt.

Van de openings- en sluitingswoorden van deze jaren worden alleen de gebruikte bijbelteksten vermeld.⁶⁸

Periode 1952-1958

Overzicht

In 1954 vinden er een paar belangrijke veranderingen in de organisatie van de Kring plaats: men begint als experiment met weekendvergaderingen - die veel minder leden blijken te trekken, zodat vanaf 1957 dag- en weekendvergaderingen afwisselend gehouden zullen worden - , nodigt zo nu en dan een mannelijke gast-spreker uit, en ziet steeds minder studentes verschijnen: in 1957 en 1958 wordt van hen zelfs helemaal geen melding meer gemaakt.

Nieuw is ook de belangstelling van de buitenwereld voor de vrouwelijke predikant en de Kring. In 1955 deelt de voorzitter tijdens de vergadering mee dat de V.P.R.O. een uitzending zal wijden aan het probleem van de openstelling van de ambten voor de vrouw. In 1956 besluit men het verzoek van de N.R.C., voortaan een programma te mogen ontvangen van de jaarvergaderingen, in te willigen "met beperking tot de officiële gedeelten", en in een pauze stelt men een persagent van de *Arnhemsche Courant* die reeds eerder tevergeefs trachtte binnen te komen, op de hoogte van de afgewerkte programmapunten. In 1957 wordt bericht dat de pers melding heeft gemaakt van de ervaringen van de Lutherse predikante in Dordrecht, en in 1958 is een brief die de vrouwelijke vicarissen over de openstelling van het ambt hebben rondgezonden per radio bekend gemaakt.

In 1954 wordt een fondsje gevormd om degenen voor wie het bijwonen van de

68. Teksten: 1946: 1 Cor. 2 (opening door W. Wiardi Beckman); 1947: Phil. 4: 1-9 (opening door M. Herfst); 1948: Ef. 4: 1-16 en Phil. 2: 1-11 (opening en sluiting door M. Herfst); 1949: geen tekst; 1950: Mt. 25: 1-13 (opening door C. Boer); 1952: Mt. 25: 1-14 (opening door C. Boer).

Door het ontbreken van gegevens over de uitwerking kan hier niets gezegd, wel enigszins gespekuleerd worden. Zo valt in Phil. 4: 1-9 op dat hierin sprake is van vrouwen die met Paulus "in de prediking van het evangelie gestreden" hebben, en dat zowel in Ef. 4: 1-16 als in Phil. 2: 1-11 een oproep tot eenheid gedaan wordt, die eventueel nog in verband gebracht zou kunnen worden met de oproep tot gezamenlijke strijd in 1949 (beide van M. Herfst). De tekst waar C. Boer in twee opeenvolgende jaren mee begint (Mt. 25: 1-13/4: de gelijkenis van "de wijze en de dwaaze maagden") zou op het wachten op het ambt kunnen duiden. Het blijft spekulatie.

vergaderingen financieel te bezwaarlijk zou zijn, enigszins tegemoet te komen. In 1956 vraagt men zich af hoe men - gezien de zwakke financiële positie van de Kring - de contacten met het buitenland kan voortzetten: er was een uitnodiging voor een konferentie van het "Konvent evangelischer Vikarinnen in Deutschland" voor twee Nederlandse vrouwelijke predikanten, maar de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk was te laat met het toekennen van een tegemoetkoming in de reiskosten.

Situatie

In 1952 zijn de verheugde geluiden over ruimere kansen voor de vrouw in de kerk voorbij. Vanaf 1954 meldt men toch weer een zekere vooruitgang.

Uit de Doopsgezinde Broederschap wordt in 1952 bericht, dat het hele ambt dan wel open staat voor de vrouw, maar dat de ervaring leert dat eerst gezocht wordt naar een mannelijke collega. In 1954 blijken er inmiddels 22 vrouwen op een totaal van 120 predikanten te zijn.⁶⁹ Er is dat jaar in de Broederschap opgemerkt dat de vrouw in rechten en waardering gelijk staat, maar dat zij vaker ziek is. In 1957 melden de doopsgezinden dat één derde van de predikanten nu vrouw is.⁷⁰

Bij de remonstranten is in 1952 het seminarie weer gesloten voor meisjes omdat er te veel kandidaten zijn, in 1954 blijkt dit een numerus clausus te zijn geworden, en in 1955 wordt ook deze weer afgeschaft. Getrouwde vrouwen kunnen intussen hun werk blijven doen, op pensioen heeft men recht na 35 dienstjaren, en in 1957 zijn er gemeentes (meervoud), die de voorkeur geven aan een vrouw. Ook in dit kerkgenootschap zou één derde van de predikanten nu vrouw zijn. Een jaar later heet het dat het toch nog niet gemakkelijk is voor de jongeren: nog vele gemeentes zijn aarzelend.

Een luthers predikante vertelt in 1955 dat vrouwen theoretisch wel zijn toegelaten tot het ambt, maar dat dit in de praktijk toch nog moeilijk blijkt te zijn. In 1957 zijn er vier vrouwen aan het werk. Bij de N.P.B. worden in 1955 en 1957 in totaal drie nieuwe voorgangsters benoemd. Van de V.V.H. wordt in deze jaren alleen bericht dat de afdeling Arnhem in de daar ontstane vakature weer een

69. Waarschijnlijk is bedoeld predikantsplaatsen. Zie volgende noot.

70. Misschien wordt de zaak nu toch iets te optimistisch ingeschat. *Van Alphen* geeft hier de volgende cijfers van vrouwelijke predikanten:

	1954	1958
Doopsg.:	24 op 118 predikantsplaatsen.	23 (maar 36 theologes) op 113 plaatsen.
Remonstr.:		11 (maar 25 theologes) op 33 gemeenten met 52 plaatsen en 9 kringen.

(Er is geen uitgave van *Van Alphen* in 1957) Het verschil in aantallen kan mede veroorzaakt zijn door vakatures.

vrouw als voorganger wil.⁷¹

De hervormde vrouwen zeggen in 1952 en 1953 nog steeds in een zeer moeilijke financiële positie te zitten, en er niet zeker van te zijn of wat hier en daar bereikt werd ook behouden zal worden. Er is nauwelijks aanwas van nieuwe vrouwelijke hulppredikanten. Wel is wat de financiële situatie betreft de Bond medestander geworden. De synode heeft in 1954 - zo wordt in 1955 verteld - de beslissing genomen alle ambten voor de vrouw open te stellen, maar zal dat die zomer opnieuw behandelen. Een jaar later blijkt dat de synode zich wel vóór openstelling van de ambten voor de vrouw heeft uitgesproken, maar "o.g.v. praktische overwegingen en de juiste vorm van beleid tot het tegendeel besloten" heeft, en de zaak opnieuw "commissionair" heeft gemaakt. In 1957 heeft het hoofdbestuur van de C.J.V.F. zich intussen tot de synode gericht om openstelling van de ambten te bepleiten.⁷² Met ingang van 1958 zal er een nieuwe regeling voor de salarissen van vrouwelijke vicarissen zijn.

Houding

In deze jaren gaat de Kring zich steeds meer naar buiten richten, en dat niet alleen wanneer de buitenwereld (pers) daar zelf om vraagt. Verschillende keren gaan er brieven naar de hervormde synode, waarbij het overigens niet steeds duidelijk is, of niet meer dan eens naar de zelfde actie wordt verwezen, en of deze door het Contact, of (ook) namens de Kring wordt gevoerd. Duidelijk is wel dat men loyaal is met de hervormde vrouwen, en nu ook durft.

In 1952 zal men - de Kring of het Contact? - een schrijven zenden aan de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk om die te herinneren aan de destijds gegeven belofte de belangen van de vrouw in het ambt te behartigen⁷³, en in 1953 hebben de hervormde vrouwen via de Bond een rapport over hun financiële situatie aan de synode doen toekomen.

In 1955 besluit men als Kring een schrijven aan de synode te richten, "waarin uiting zal worden gegeven aan de gespannen verwachting t.a.v. de a.s. beslissing" over de openstelling van het ambt. Een jaar later vertelt de voorzitter van de Kring, Cor Boer, dat op haar initiatief - waarschijnlijk namens de Kring en samen met de Vrijzinnig Hervormde Vrouwen Federatie - een brief naar de synode

71. Over de Lutheranen N.P.B. en V.V.H. wordt in de jaren 1952-1954 niets opgetekend.

72. Christen Jonge Vrouwen Federatie, tak van de Y.W.C.A. (*Van Alphen* 1958).

73. Het gaat hier over de vrouwelijke vicarissen. Kerkordelijk gezien stonden zij niet in het ambt. In de notulen en waarschijnlijk dus ook in het gewone spraakgebruik worden zij echter wel meer met de termen "vrouw in het ambt" en "predikanten" aangeduid.

gestuurd is.⁷⁴ De voorzitter krijgt vervolgens alle vrijheid namens de Kring op te treden of te handelen naar de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk toe, over de vrouw in het ambt. Ook het Contact van vrouwelijke vicarissen blijft actief: van hen wordt in 1958 gemeld zij een brief hebben rondgezonden over de openstelling van het ambt - waarschijnlijk naar de diverse classes.

Op de beperkingen voor meisjes aan het remonstrants seminarie reageert men niet.

Instemming met of begrip voor de beperkende maatregelen en/of achterstelling valt hooguit te beluisteren in de reactie op de opmerking in de Doopsgezinde Broederschap over het vaker ziek-zijn van de vrouw: "Wellicht is dit overal zo. Dit ligt mede aan aard, werkwijze en leefwijze van de vrouw".⁷⁵ Men besluit echter wel naar deze kwestie navraag te doen.

In de eerste paar jaar worden er nog twee lezingen over vrouwenonderwerpen gehouden, en wordt daar ook om gevraagd. Daarna blijft deze vorm van bezinning achterwege. Praktische onderlinge steun wordt nu ook geleverd in de oprichting van het bovengenoemde fondsje.

Zelfbeeld

Opmerkingen over de aard van de vrouw zijn in deze periode nog spaarzamer geworden en worden kritisch tegemoet getreden. Of bij de genoemde verklaring van het vaker ziek-zijn van de vrouw werkwijze en leefwijze als maatschappelijke oorzaken worden gezien is niet te zeggen. Wel gaat M. Herfist in haar lezing in 1954 "De Ongehuwde Vrouw" in die richting door te kennen te geven dat wanneer men met prof. J.H. v.d. Berg⁷⁶ de verschillen tussen man en vrouw niet vooral biologisch maar sociologisch bepaald ziet "het probleem van de ongehuwde vrouw" anders gesteld zou kunnen worden dan tot dan toe. In een lezing over emigranten naar Australië valt de kritische noot te beluisteren dat bij het maat-

74. Ook de H.V.D. en de Hervormde Vrouwen van de C.J.V.F. waren gevraagd mee te doen, maar de eerste hield zich al direkt afzijdig, en met de tweede kon ook na herhaald overleg geen overeenstemming bereikt worden over de redactie van de brief. H.V.D.: Hervormde Vrouwen Dienst, volgens de notulen van 1953 "het orgaan dat de functionering van de vrouw in het kerkelijk leven op vele wijzen tracht te stimuleren". Niet vermeld wordt welke deze wijzen waren. Ook niet opgenomen in *Van Alphen* onder "verenigingen". De Hervormde Vrouwen van de C.V.J.F. schreven later zelf een brief, zie paragraaf situatie.

75. Het lijkt mij het meest waarschijnlijk dat dit de reactie van de predikantes is, en niet een voortzetting van de weergave van wat in de Broederschap opgemerkt zou zijn. De onmiddellijk aan dit citaat voorafgaande zin luidt namelijk "In de Doopsgezinde Broederschap is opgemerkt, dat de vrouw daar in rechten en waardering geheel gelijk staat met de man, maar dat zij over 't algemeen meer ziek is dan hij". Indirekte rede dus.

76. Prof. J.H. v.d. Berg was hoogleraar psychologie te Leiden. Later vooral bekend door zijn "metabletica" of leer der veranderingen.

schappelijk werk voor hen meer voor mannen dan voor vrouwen wordt gedaan.⁷⁷

Van de openings- en sluitingswoorden worden weer alleen de betreffende bijbelteksten genoemd.⁷⁸ Over eventuele theologische legitimaties van eigen positie en houding valt dus ook nu weer alleen te zeggen dat er in elk geval geen uitgebreide discussies over plaatsvonden.

Samenvatting, interpretatie en konklusie

1. Situatie

Ik zal nu eerst de gevonden gegevens over de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikanten samenvatten in termen van het model van Elias en Scotson en zo antwoord geven op de vraag of en in hoeverre er in de onderscheiden periodes sprake was van buitensluiting en stigmatisering (a). Vervolgens zal ik aangeven hoe een nadere analyse van dit antwoord - tot mijn verrassing - nog verdere overeenkomsten met het model te voorschijn bracht (b).

a. Samenvatting en interpretatie

In de eerste periode, 1923-1932, neemt het aantal vrouwelijke predikanten sterk toe en vergroten ook de hervormden de mogelijkheden voor de vrouw door de functie van hulpprediker voor haar open te stellen. Ondanks dat blijkt een vrouw als (hulp)predikant toch minder gewenst te zijn en als een soort tweede-keus te gelden: ze komt doorgaans terecht in gemeentes waar (al of niet in verband met het beschikbare salaris of een gebrek aan predikanten) "niets beters" te krijgen is

77. Een lezing van freule van Asch van Wijck in 1953 over "De Vrouw in de Kerk" behandelt bepaalde activiteiten van de Wereldraad, en de situatie van de vrouw in kerken in verschillende landen, en bevat geen opmerkingen over de vrouw(elijke predikant) op zich.

78. Namelijk: 1952: "een gedeelte" van Phil. 2 (vergelijk 1948); 1953: Mt. 20: 20-28 ("niet heersen, maar dienen" (NBG), deze tekst zou gelezen kunnen zijn binnen het kader van destijds over het ambt gevoerde discussies); 1954: 1 Cor. 12: 1-11 (over verscheidenheid van gaven (gelezen als: aan mannen en vrouwen?) van dezelfde Geest): alle keren een opening door C. Boer.

Verder: 1955 (een weekend): "enkele verzen" uit Ps. 62, "het slot" van 1 Cor. 15, en "Gezang 284" (een avondlied); Joh. 20: 15-20; "gedeelten" uit Phil. 3 en Lied 247 uit de N.P.B.-bundel (door respectievelijk A. Burgersdijk, C. Boer, en "mej. da." Voetelink); 1956: de schriftlezingen volgens het kerkelijk jaar en Lk. 12: 35-40 (geen spreker genoemd); 1957: Joh. 15: 9-17 (opening door C. Boer); 1958: "gedeelten" uit Rom. 8 (opening door C. Boer). Over de eventuele betekenissen van deze laatste teksten in de Kring: 1 Cor. 15 eindigt met "weest standvastig (...) wetende dat uw arbeid niet vergeefs is in de Here" (vertaling NBG), in Joh. 15: 15-20 krijgt Petrus te horen dat het liefhebben van Jezus het hoeden van zijn schapen inhoudt, en ook het heengaan en vrucht dragen van Joh. 15: 9-17 ("de ware wijnstok") zou men betrokken kunnen hebben op het werk van de (vrouwelijke) predikant. Nogmaals: het blijft spekulatie.

en/of gemeentes die klein zijn en vaak excentrisch gelegen. Dat betekent ook dat ze wordt buitengesloten van de betere posities. Bij de hervormden worden vrouwen zelfs helemaal van het ambt uitgesloten, en krijgen slechts toegang tot een functie met minder macht en status, namelijk één zonder de status van het ambt op zich, zonder toegang tot de machtscentra⁷⁹ en met minder bevoegdheden, minder betaling, en een grotere ingebouwde afhankelijkheid. Minstens één maal komt het ook voor dat een hulppredikante buiten de ring wordt gesloten. Daarnaast geldt voor de vrouwelijke (hulp)predikant nog een ekstra beperking, namelijk geen huwelijk.

Kortom: de vrouwelijke (hulp)predikant wordt in deze periode buitengesloten van de betere posities (die op zich ook meer status hebben), en bij de hervormden zelfs helemaal van het ambt. Uit de formulering die hierbij soms gebruikt wordt mag gekonkludeerd worden dat zij ook als minder geldt. Omdat dit haar treft als lid van de groep "vrouwen", en niet vanwege individuele kwaliteiten of een gebrek daaraan kan hier dus ook gesproken worden van stigmatisering.

In de periode 1934-1941 is de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikant een stuk slechter geworden: vrijwel overal heeft ze minder kans op een beroep en op preekbeurten, en minstens bij de N.P.B., de Lutherse Kerk, de V.V.H. en de Nederlandse Hervormde Kerk is er geen toename, of zelfs een afname van het aantal banen voor vrouwen, en dit blijkt niet alleen met een verminderde hoeveelheid banen samen te hangen: het is specifiek de vrouw die wordt buitengesloten: de doopsgezinden willen in de toenemende (!) vakatures geen vrouw, grote gemeentes (die het meest kunnen betalen) bij de remonstranten evenmin, de N.P.B. betaalt vrouwelijke predikanten beneden hun nivo, de Nederlandse Hervormde Kerk - via de uitsluiting van vrouwen van het ambt - eigenlijk ook, etcetera. Aan het remonstrants seminarie blijken vrouwen slechts welkom te zijn wanneer - en voorzover - ze de belangen van mannen niet schaden, of deze juist dienen. Ook de verwachtingen met betrekking tot het beroep van archivaris wijzen er op dat de man voorgaat. Hoewel - in elk geval bij de remonstranten - deze buitensluiting voortkomt uit het streven de belangen van de man veilig te stellen, blijkt het uit het opkomen van de vraag of een meisje wel kan studeren en het probleem dat mannen zouden hebben "een vrouwelijke collega naast zich te dulden", daarbij ook voor te komen dat men vrouwen kollektief als anders en als minder beschouwt.

Kortom: deze jaren geven een sterker wordende buitensluiting (van een aantal begerenswaardige zaken) samengaand met het veiligstellen van mannenbelangen, en daarbij minstens soms stigmatisering te zien.

In de periode 1946-1951 ziet men vervolgens bij de vier kerkgenootschappen waar voldoende informatie over gegeven wordt aanvankelijk de kansen voor de

79. Zie onder b.

vrouw stijgen, maar de reden daarvan (gebrek aan (mannelijke) arbeidskrachten) geeft aan dat de man in principe nog steeds voorgaat. Bij de Nederlandse Hervormde Kerk en - gedeeltelijk - het remonstrants seminarie is nog steeds sprake van een formeel geregelde buitensluiting.⁸⁰ Daarbij brengt de buitensluiting in de hervormde kerk van het ambt, en daarmee van de posities met een normaal salaris, aanvankelijk ook buitensluiting uit het pensioenfonds met zich mee, zelfs nadat dit officieel voor vrouwen is opengesteld. Later wordt door het pensioenfonds voor deze vrouwen nog een ekstra beperkende voorwaarde toegevoegd.⁸¹

Daar staat tegenover dat door het werk van de vrouwelijke (hulp)predikant de waardering voor haar toeneemt, en dat er nu ook vrouwen in grote steden beroepen worden, en voor deze periode geldt dus: verminderde buitensluiting en verminderde stigmatisering.

In de jaren 1952-1958 blijkt aanvankelijk bij doopsgezinden en remonstranten de mannelijke (aanstaande) predikant weer in sterkere mate de voorkeur te krijgen, hetgeen bij beide kerkgenootschappen ook een gedeeltelijke buitensluiting inhoudt, namelijk van banen respectievelijk opleiding. Bij de doopsgezinden wijzen de uitspraken hierover op minder waardering voor "de" vrouw (stigmatisering) als achtergrond daarvan, bij de remonstranten komt het veiligstellen van belangen van mannen sterker naar voren. Bij de hervormden lijkt op dat moment het vooruitzicht op opheffing of vermindering van de bestaande buitensluiting verkeken te zijn. Voor alle drie de kerkgenootschappen geldt echter dat deze situatie na een paar jaar langzaam aan weer verbetert, waarbij vooral de grote aantallen (met name bij doopsgezinden en remonstranten, maar daarnaast ook van de benoemingen bij N.P.B. en Lutherse Kerk) en het feit dat sommige gemeentes nu zelfs de voorkeur geven aan een vrouw, opvallen.

Dat de vrouwelijke predikant ook dan nog niet overal werkelijk aanvaard is, blijkt uit de aarzelende houding die vele remonstrantse gemeentes zouden hebben en het verschil tussen theorie en praktijk bij de luthersen.

Kortom: na een aanvankelijke terugval vervolgens afname van buitensluiting en stigmatisering.

b. Konklusie

De eerste konklusie die op grond van het bovenstaande getrokken kan worden is dat buitensluiting en stigmatisering in alle onderzochte periodes in min of meerdere mate voorkwamen, maar dat de wijze waarop en de mate waarin per periode en per kerkgenootschap verschilden. Wanneer we nu deze verschillen naast elkaar zetten komen er nog meer overeenkomsten met het gevestigden-buitenstaanders-

80. Zo ook minstens gedeeltelijk bij de studiebeurzen.

81. Over de betekenis van een eventuele vervroegde pensionering valt nauwelijks iets te zeggen, omdat argumenten voor en tegen nauwelijks vermeld worden.

model naar voren.

Om te beginnen valt op dat buitensluiting niet altijd op een doelbewust en centraal genomen besluit hoeft te berusten. Dit was wel zo bij de Nederlandse Hervormde Kerk, de Remonstrantse Broederschap en de Indische Kerk. De hervormde vrouwen werden in alle periodes volledig van het ambt uitgesloten, en daarmee ook van de bijbehorende status, macht (zie onder), financiële positie en een betaalbare - en normale - pensioenregeling. De remonstranten sloten de vrouw door middel van zo'n besluit gedurende langere tijd van de opleiding tot het ambt uit, en misschien zelfs enige tijd van de mogelijkheid beroepen te worden (1941). Deze buitensluiting was echter niet steeds volledig. Meestal werd alleen een beperking van het aantal vrouwelijke studenten ingesteld, en deze varieerde met de wisselende situatie op de (kerkelijke) arbeidsmarkt.⁸² De Indische Kerk ten slotte kende een officiële maatregel om het aantal vrouwelijke predikanten beperkt te houden: tegenover elke vrouwelijke predikant moesten er twee mannelijke staan.

In de andere gevallen was er niet zo'n centraal genomen besluit, maar werden vrouwen toch regelmatig in min of meerdere mate buitengesloten van allerlei zaken die zowel een zekere status inhielden als bepaalde materiële voordelen, namelijk van beroepen in grote gemeentes of zelfs beroepen überhaupt, van preekbeurten, een normaal salaris (N.P.B.: eerste en tweede periode), en - als student - van studiebeurzen.

Kijken we nu naar de verschillen per periode, dan blijken beide vormen van buitensluiting (wel en niet centraal geregeld) samen te hangen met het verdedigen van de belangen van de mannelijke predikanten. Dit blijkt allereerst uit de redenen die er in de Remonstrantse Broederschap openlijk voor worden gegeven.⁸³ Het is ook waarschijnlijk op grond van de wisseling van de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikant - in alle kerkgenootschappen waar voldoende ge-

82. Vergelijk: eind jaren '30:	Toenemende buitensluiting van het seminarie om mannelijke proponenten van arbeidsplaatsen te verzekeren.
1941:	Waarschijnlijk om dezelfde reden: plannen tot uitsluiting van beroepsmogelijkheden, echter na konstatering van een tekort aan jongens op het seminarie: aldaar toelating.
1947:	Gebrek aan arbeidskrachten: toelating tot het seminarie.
1950:	Deze toelating blijkt beperkt te zijn (numerus clausus voor meisjes).
1952:	Seminarie gesloten voor vrouwelijke studenten omdat er teveel kandidaten zijn.

83. Kuiper probeerde later de toenemende buitensluiting van vrouwen van het seminarie in de jaren dertig begrijpelijk te maken met het argument dat de Broederschap financiële verplichtingen had ten opzichte van niet beroepen proponenten, en dus een situatie waarin jonge (mannelijke ?!) predikanten niet aan de slag konden komen wel moest vermijden. Bouman en Kuiper, *Remonstrantse toetsen*, 24. Dit argument roept echter de vraag op waarom de Broederschap dan niet een numerus clausus voor studenten überhaupt (eventueel middels een verzwaard vergelijkend examen voor iedereen, in plaats van alleen voor vrouwen) instelde.

vens over zijn - met de veranderingen in de situatie op de kerkelijke arbeidsmarkt, zoals deze naar voren kwamen in de situatiebeschrijvingen van de verschillende periodes.⁸⁴ Het komt bovendien overeen met wat in de eerste periode vanuit de Evangelisch-Lutherse Kerk wordt gemeld, namelijk een gunstige situatie voor de vrouw door het grote gebrek aan predikanten.

Daarnaast zijn er van de vrouwelijke predikanten uitspraken - over de mening van anderen - die erop wijzen dat de buitensluiting ook samenhang met een ander verschijnsel, namelijk een lagere waardering voor de vrouw (als predikant) en dus met de status van de mannelijke, respectievelijk de vrouwelijke predikant, en dit bleek - volgens het gebruik van de term bij Elias - gekarakteriseerd te kunnen worden als stigmatisering.

Nu staat deze stigmatisering niet op zich. Volgens het model (zie boven) is het een functie van de totale verhouding of figuratie, waarvan het handhaven van een verschil in status (en macht en economische voordelen) doelstelling van de gevestigden is. Ook dit is terug te vinden, en wel wanneer we de status van de verschillende ambtelijke posities met elkaar vergelijken.

Binnen de protestantse traditie heeft het ambt namelijk niet overal dezelfde betekenis.⁸⁵ Berkhof maakt hier een onderscheid tussen de laag-kerkelijke ambts-theologie, waar de ambtsdrager slechts gezien wordt als niet meer dan een "functionele verbijzondering van het ambt der gelovigen, niet principieel anders dan de koster of de administrateur" en de klassiek-reformatorische opvatting, waarbij de ambtsdrager niet alleen in de gemeente staat (waar zijn gezag begrensd wordt door het algemene priesterschap van de gelovigen), maar ook er tegenover⁸⁶ (overigens in de katholieke of hoog-kerkelijke ambts-theologie zelfs erboven).⁸⁷

84. Strikt genomen zou op grond van de gevonden gegevens deze wisseling behalve uit het (bewust) verdedigen van mannenbelangen ook als een (onbedoeld) gevolg van het tweede-keus-zijn van vrouwen verklaard kunnen worden. Het lijkt me echter onwaarschijnlijk dat er zo'n haarscherpe lijn tussen motieven van remonstranten en anderen zou zijn. Waarschijnlijk gingen beide zaken samen en versterkten ze elkaar.

85. Bekend verondersteld wordt, dat onder ambten in deze traditie gewoonlijk de functies van predikant, ouderling en diaken worden verstaan.

86. Ook hieraan werd een argument tegen de vrouw in het ambt ontleend: omdat de ambtsdrager niet alleen in, maar - als representant van Christus - ook tegenover de gemeente zou staan, kan alleen een man ambtsdrager zijn, om namelijk niet de beeldspraak van bruidegom en bruid als analogie van de verhouding tussen Christus en de gemeente onmogelijk te maken of te ontluisteren. *Lekkerkerker, Oorsprong en functie van het ambt*, 25, 26.

87. H. Berkhof, *Christelijk geloof*, Nijkerk 1973³, 398.

Volgens Berkhof hebben deze hoogkerkelijke, klassiek-reformatorische, en laag-kerkelijke ambts-theologie zich na elkaar ontwikkeld, en weerspiegelen zij de overgang van een feodale via een aristokratische naar een democratische maatschappijvorm, ten gevolge waarvan het gezagsnivo van het ambt voortdurend zou zijn gedaald. Berkhof, *Christelijk geloof*, 398.

De termen hoog- en laagkerkelijk worden meestal tamelijk los gebruikt. Zij zijn ontleend aan die

De eerste, laagkerkelijke ambtsopvatting vinden we terug bij de Remonstrantse Broederschap en de Doopsgezinde Broederschap. Bij de doopsgezinden zou daarbij zelfs zoveel nadruk worden gelegd op het "algemene priesterschap van de gelovigen" dat de term ambt helemaal wordt vermeden en iedereen er in principe woord en sakramenten kan bedienen.⁸⁸ Doopsgezinden en remonstranten waren de eersten die vrouwen tot het predikantschap toelieten.⁸⁹

De klassiek-reformatorische opvatting - met zijn grotere betekenis van het ambt - is terug te vinden in de Nederlandse Hervormde Kerk. In het synodale studierapport *Was is er aan de hand met het ambt?* (1970)⁹⁰ wordt namelijk als definitie gegeven: "Onder 'ambten' verstaan wij die binnen een christelijke gemeenschap algemeen erkende functies die zich van haar andere functie daardoor onderscheiden, dat zij het heil van Christus representeren en vertolken en dusdoende de kerk met gezag bij zijn genade en bedoelingen bepalen". Dat dit gezag overigens niet alleen een theologisch idee is, en in de praktijk bovendien met een zekere status verbonden wordt, wordt verwoord door G. Huls, die stelt dat het ambt in de reformatie geassocieerd wordt met hoogheid, macht en waardigheid, leidend tot termen als "kerkelijke autoriteiten" en "geestelijke hoogwaardigheidsbekleders".⁹¹ De Nederlandse Hervormde Kerk was de laatste van de in de Kring vertegenwoordigde kerkgenootschappen die de vrouw toeliet tot het ambt.

Over de toelating tot het predikantschap heeft men zelfs van 1902 tot 1967 geworsteld⁹², en interessant voor de interpretatie van de twee in die periode voorgestelde tussenoplossingen die wij tegenkwamen, namelijk een tussenpositie tussen diakonaat en predikantsambt (1941) en een diakenschap zonder regeermacht (het minderheidsstandpunt van 1949), is het verschil in status en macht dat er ook tussen de verschillende ambten onderling is. Van beide zaken heeft de predikant

bewegingen binnen de kerken (met name in Engeland, en later ook in Duitsland) die de historische continuïteit met het katholicisme wilden benadrukken, en van daaruit ook het belang van de kerk als instituut, inclusief het belang en het gezag van de kerkregering en de ambten (vaak gekorreleerd aan apostolische sukkessie), het belang van de sakramenten (als noodzaak voor het heil), en de liturgie. Zie onder andere J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, vierde deel, Den Haag 1968³, 26-27, 132, 222, en F.L. Cross, E.A. Livingstone, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London 1974² (item: High Churchmen).

88. *Archief van de Kerken* 27 (1972): 6, 132, G. Huls, "De vrouw in het ambt in de reformatorische kerken in Nederland", in: *Kosmos en Oecumene* 1 (1967):2, 45.

89. Namelijk in respectievelijk 1911 en 1920, G. Huls, "De vrouw in het ambt", 45.

90. Geciteerd in Berkhof, *Christelijk geloof*, 400. Lieke Werkman laat zien hoe deze ambtsopvatting inderdaad een rol speelde bij de discussies in de synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland over de toelating van de vrouw tot het ambt, en hoe deze toelating aanvaardbaar werd door deze ambtsopvatting te relativieren, L. Werkman, *Rechts doen aan vrouwen in de kerken*, 12-17.

91. G. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk* (diss. Utrecht), Wageningen 1951, 149-150.

92. M.C. Jongeling, "Vijf en zestig jaren lang", in: *Het orgaan van de Bond van Nederlandse Predikanten*, 44 (1967).

het meest: hij is de enige die "het Woord verkondigt", is voorzitter⁹³ van de kerkeraad, en in de regel ook de enige ambtsdrager die voor zijn werk betaald wordt⁹⁴ en daardoor over tijd en mogelijkheden beschikt de zaak te regelen. Er zijn echter ook verschillen in macht en status tussen ouderling en diaken. Deze komen al enigszins tot uiting in de typeringen die lange tijd van beide functies gegeven konden worden, namelijk respectievelijk regering en opzicht, en maatschappelijk werk en dienen⁹⁵: het is de diaken die de laagste positie inneemt. Vroeger kon zelfs gesproken worden van een "promotie" van diaken tot een hogere dienst, namelijk die van ouderling of predikant, en gelijkheid van de drie ambten werd in de oude kerkorden niet bedoeld.⁹⁶ Bovendien heeft over de vraag of diakenen deel uitmaken van de kerkeraad - en eventueel dus ook via vertegenwoordigingen daarvan in classes, provinciale kerkvergaderingen en synode deel hebben aan de regering van de kerk als geheel - tot 1951 onenigheid bestaan. Bij beide - slechts voorgestelde - tussenoplossingen voor de vrouw(elijke hulp)predikant) is dus gezocht naar een ambtelijke positie met zo min mogelijke status en macht.

De functie die in 1951 wel gerealiseerd werd, die van vicaris, was geen ambtelijke functie, miste dus ook het theologisch gezag ervan, en werd ook in belangrijke mate van de status en de macht van de vergelijkbare ambtelijke functie ontdaan: leidde een vicaris een kerkdienst, dan was dit geen "verkondiging van het Woord", maar prediking (of: bediening) van het evangelie, sacramenten mochten zij niet bedienen⁹⁷, en zelfs als zij bij ontbreken van een predikant kerkeradsvergaderingen voorzaten, hadden ze hierin toch slechts een adviserende stem.⁹⁸

Ook binnen de Remonstrantse Broederschap speelde een statusverschil tussen verschillende ambtelijke posities een rol. Hier werden vrouwen langere tijd slechts toegelaten tot de onderste sporten van de carrière ladder van het predikantschap:

93. G. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk*, 160 (overigens tot 1974, daarna in de hervormde kerk voorzitter of assessor).

94. Bovendien de enige die - in principe - voor het leven in zijn ambt wordt bevestigd, Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 45, 48.

95. Vooral voorzover het ambt van diaken ook jeugdwerk (vooral met betrekking tot meisjes) en het verzorgen van zieken inhield is het sinds het begin van de reformatie in sommige kerken vrouwen een enkele maal toegestaan geweest "diacones" te worden - of (mannelijke) diakenen in hun taken bij te staan, G. Huls, "De vrouw in het ambt", 42-43.

96. Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 47; zo ook Berkhof, *Christelijk geloof*, 390 volgens wie in het gereformeerde kerkrecht (bedoeld is: tegenover de katholieke traditie) de diaken tot voor kort naast de ouderling een lagere en wat onduidelijke plaats heeft ingenomen.

97. In noodsituaties kunnen mannelijke vicarissen dit ook doen. "Vrouwelijke vicarissen kregen deze toestemming tot dusver niet". *Archief van de Kerken* 27 (1972): 6, 131.

98. Over de bevoegdheden van de vicaris zie Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 188, 189. Ook mannen kunnen vicaris worden.

de kleine gemeentes.⁹⁹

Samenvattend: dat het verzet tegen vrouwelijke predikanten "samenvalt" met de "hoogkerkelijke leer t.a.v. kerk, ambt en sacrament" was al eens eerder opgemerkt.¹⁰⁰ Opgevat in termen van status en uitgebreid met de verschillen in status tussen de verschillende ambtelijke posities binnen de afzonderlijke kerkgenootschappen, blijkt nu dat dit deel uitmaakt van een algemenere tendens, namelijk vrouwen niet toe te laten tot die (ambtelijke) posities die qua status werkelijk iets voorstellen. Daarnaast blijkt bovendien de verdediging van (overige) belangen van de mannelijke predikanten (de gevestigden) (in combinatie met het tweede-keus zijn van vrouwen) als uitwerking te hebben gehad dat vrouwen in de kerk - ook in die kerkgenootschappen die de vrouw al relatief vroeg tot het ambt toelieten - min of meer als "arbeidsreserve" gefunctioneerd hebben.¹⁰¹

Hoe beide factoren (stigmatisering/statusverschillen en verdediging van (andere) belangen van de gevestigden) steeds tegelijk, maar in verschillende mate een rol spelen valt te zien aan een vergelijking tussen de verschillende kerkgenootschappen. In de Nederlandse Hervormde Kerk, waar het ambt relatief de meeste status heeft, blijft de vrouw de gehele behandelde periode (1923-1958) van het ambt uitgesloten, maar zowel de vooruitzichten op toelating tot het ambt, als de mogelijkheden voor een niet-ambtelijke functie voor de vrouw wisselen met de situatie op de arbeidsmarkt. Bij remonstranten en doopsgezinden, waar het ambt relatief weinig status heeft, heeft de vrouw de gehele behandelde periode officieel toegang tot het ambt, maar wisselen weer de kansen tot de uitoefening daarvan

99. Overigens geen typisch remonstrants verschijnsel. Zie W. de Ru-Schouten, "Kunnen mannen ook dominee zijn?" in: *Hervormd Nederland* 3-1-1970: Over de situatie in de Nederlandse Hervormde Kerk nadat de vrouw er officieel tot het ambt is toegelaten zegt zij dat vrouwen vaak beroepen worden in kleine, excentrisch gelegen plattelandsgemeentes, waar zij dan - en dit in tegenstelling tot mannen - de kans hebben tot hun 65ste te blijven zitten.

Direkte mededelingen over de relatieve status van het ambt in de Evangelisch-Lutherse Kerk heb ik niet kunnen vinden. Wel vond ik als kenmerkend (en wijzend op een relatief lage status) a. voor de lutheranen in het algemeen: dat bij Luther het algemeen priesterschap van de gelovigen een grotere rol speelt in de leer van de ambten dan bij Calvin (Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 130, 140), b. voor de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland: een presbyteriale kerkvorm (leiding van de plaatselijke gemeenten berust bij de kerkeraden) en een relatief grote invloed van het modernisme (hetgeen onder andere een relativering van de afzonderlijke kerkelijke instituten betekent). E.G. Hoekstra, M.H. Ipenburg, *Wegwijs in gelovig Nederland. Een alfabetische beschrijving van Nederlandse kerken en religieuze groeperingen*, Kampen z.j., 63-64, 132-133, J. Loojjes, *Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden*, Den Haag 1921, 257-271.

100. W. Timmermans in een weergave van "een zojuist verschenen rapport" over de vrouw in het ambt van een door de aartsbischoppen van York en Canterbury ingestelde commissie. W. Timmermans, "De wereldraad van kerken en de vrouw in het ambt", in: *Kosmos en Oecumene* 1 (1967):2, 38-39.

101. Enige (drukkende) invloed op de hoogte van de salarissen van ook de mannelijke predikanten is hier met deze term niet bedoeld.

met de situatie op de arbeidsmarkt (en blijven lange tijd beperkt tot die met de minste status: de kleine gemeentes), en is men zelfs bereid haar de mogelijkheid daartoe officieel te ontnemen waar de belangen van de gevestigden al te zeer in gevaar komen.

Tweede konklusie: de verschillen in toelating tot de verschillende ambtelijke posities blijken - voorzover onze gegevens reiken - verklaard te kunnen worden uit verschillen in status en economische situatie. Theologische redeneringen over het *ambt*, de *zg. ambtstheologie*, bepalen mede de status van een ambtelijke positie en zijn dus onderdeel van de verklaring. Verdiskontering van theologische redeneringen over aard en plaats van de *vrouw* echter, zoals die in waarschijnlijk alle hier ter sprake gekomen kerkgenootschappen voorkwamen, blijkt voor deze verklaring niet nodig te zijn. Deze theologische verhandelingen over en visies op de vrouw zijn dus waarschijnlijk ook niet primair geweest.¹⁰²

Dit komt overeen met wat Elias en Scotson in hun model stellen, namelijk dat - zoals gezegd - de hoofdzaak van de figuratie een streven naar *macht*¹⁰³, status en economische voordelen is, en eventuele - soms zelfs gefantaseerde - fysieke verschillen en (theologische) redeneringen daaromheen slechts ter herkenning en legitimatie dienen.

2. Negatieve beeldvorming en macht

Tot nu toe is in de konklusie één kant van het verband tussen negatieve beeldvorming en macht aan de orde geweest, namelijk dat het de machtigen zijn die in staat zijn tot buitensluiting en stigmatisering. De andere kant komt nu aan de orde: heeft deze stigmatisering de predikantes ook gehinderd "machtskansen waarover men zou kunnen beschikken" te gebruiken? Hiertoe zullen nu eerst de konklusies met betrekking tot zelfbeeld en houding worden gegeven. Daarna zullen deze twee op elkaar worden betrokken.

Houding

De meest voorkomende houding is - zo bleek - een wens tot verbetering van de eigen situatie, en het verlangen daar ook iets aan te doen, echter alleen door

102. Met andere woorden: deze redeneringen over de vrouw zijn waarschijnlijk een funktie geweest van beide andere factoren (status en economische situatie). De enige andere - theoretische - mogelijkheid is dat ze overal gelijk waren: ook dan vallen ze bij een vergelijking tegen elkaar weg. Meest waarschijnlijk lijkt me de veronderstelling dat de basis (een lagere waardering voor de vrouw als vrouw: stigmatisering) overal gelijk was, de uitwerking in theologische redeneringen afhankelijk van bovengenoemde factoren.

103. Over een streven naar behoud van (bestuurlijke) macht van de gevestigden komen uit onze bron alleen met betrekking tot de hervormden voldoende gegevens naar voren (zie boven).

onderlinge (morele) steun - die overigens al snel tot de studenten wordt uitgebreid - en bewust niet door akties naar buiten toe. Ook als de situatie aanmerkelijk verslechtert (dertiger jaren) is de waarschijnlijk enige en in elk geval meest opvallende reactie van de Kring dat men ineens veel vaker bijeenkomt.

Toch neemt de bereidheid ook "naar buiten uit te treden" in de loop der jaren toe. Grofweg ingedeeld wordt men om te beginnen minder terughoudend de eigen zaak in de openbaarheid te brengen, dan gaat men ook gesprekken voeren met (hooggeplaatste) maar vaak nog individuele gevestigden, en uiteindelijk richt men zich (dat wil zeggen de hervormden, of op instigatie van de hervormden) met (protest)brieven tot de besturende organen (van de Nederlandse Hervormde Kerk), en - waarschijnlijk middels de classes - tot de hele hervormde kerk, terwijl men daarvoor ook steun zoekt bij andere organisaties.

Hierbij vallen echter drie dingen op: ten eerste dat veel ideeën voor aktie ofwel verzanden - ten dele door twijfel of het wel verstandig zal zijn en of het wel mogelijk is iets ten gunste te veranderen - ofwel dat de eventuele uitvoering ervan niet in de notulen vermeld wordt. Naar redenen van dit laatste kan slechts gegist worden.¹⁰⁴ Ten tweede dat men alleen in het ergste geval iets onderneemt.¹⁰⁵ Ten derde dat het vrijwel steeds de hervormden zijn die met ideeën voor aktie komen, en vooral na de oorlog ook uitvoeren, en de uiteindelijk in de Kring zeer belangrijke rol van de leidersfiguur C. Boer hierbij.

Daarnaast - maar slechts zelden, en alleen in de periodes voor de oorlog - kwam ook enige instemming met de gevestigden voor.

Zelfbeeld

De opmerkingen en vragen over de aard van de vrouw of de vrouwelijke predikant die soms naar aanleiding van lezingen of konkrete gebeurtenissen naar voren komen, en de lezingen die er soms expliciet over gaan, geven aan dat er in de Kring wel gedacht werd over wat vrouw-zijn voor het predikantschap betekende. Ideeën en vragen hierover komen echter lang niet elk jaar naar voren, en ook omdat er soms geen enkele discussie volgt, is het moeilijk te zeggen hoe algemeen dit leefde. Interessant is in elk geval wel wat men dan vond.

Meestal - vooral in de beide periodes voor de oorlog - bleek dat namelijk te zijn dat "de" aard van "de" vrouw verschillend is van die van de man, en dat deze aard waardevol is. In het feit echter dat men de inhoud van die aard nogal eens met negatieve of dubbelzinnige termen benoemt en bovendien benadrukt dat men aan die aard vast moet houden, kan men een overeenkomst zien met het

104. Eventueel zelfs de vergaderfrequentie. Na een jaar is een aktie geen nieuws meer.

105. Namelijk ten opzichte van de hervormden, waar de vrouw volledig van het ambt was uitgesloten; bij de remonstranten: pas bij volledige uitaluiting van het seminarie (dat wil zeggen in de dertiger jaren; in de vijftiger jaren wordt het ook dan zelfs niet vermeld).

model van Elias en Scotson: de buitenstaanders mogen zich niet gedragen volgens de meer waardering opleverende normen van de gevestigden.

Interessant als voorbeeld hiervan is de grotere "religieuze" aanleg die de vrouw zou hebben: hoewel deze haar zelfs een eigen taak in de theologie zou geven, hangt deze samen met "anders en minder intellectueel kunnen", wordt deze gesteld tegenover snel kunnen werken (meisjes versus jongens op catechisatie), of verwacht men er niet veel begrip voor en appreciatie van de omgeving van.¹⁰⁶

Wat de eigen aard van de vrouw behalve deze - slechts twee maal genoemde - taak en de één maal genoemde grotere affiniteit met het vrouwenwerk in de gemeente voor het predikantschap zou kunnen betekenen blijft ondanks uitspraken over een eigen aanpak onduidelijk. Wel leggen de predikanten vaak tegenover de studenten de nadruk op de waarde van samenwerking met mannen.

Daarnaast worden er een enkele keer ook uitspraken gedaan die de kategoriseren op grond van sekse doorbreken of sociologisch verklaren.

Eénmaal blijkt in een wijdingswoord dat men theologisch gezien meent met het predikantschap een moeilijke, maar toch goede weg gekozen te hebben en éénmaal worden de theologische legitimaties van de gevestigden voor buitensluiting sterk gerelativeerd. Overige theologische overwegingen over eigen aard en plaats worden niet vermeld. Over de openings- en sluitingswoorden kan in dit verband slechts gespekuleerd worden.¹⁰⁷

Met betrekking van het model van Elias kan dus gezegd worden dat sporen van stigmatisering in het zelfbeeld wel en ook in typerende vorm worden aangetroffen, dat ze echter niet frekwent worden geuit en soms worden tegengesproken, en dat een legitimering ervan door middel van een beroep op "de machten die deze wereld schiepen" bij de predikantes zelf niet gevonden wordt.

Invloed van stigmatisering op houding?

Wanneer we slechts met het model rekenen, zouden de sporen van stigmatisering en de waarde die men hecht aan het samenwerken met mannen (mede) een verklaring kunnen vormen voor de aarzelende houding die men het grootste gedeelte van de behandelde periode heeft om ter verbetering van de eigen situatie ook naar buiten toe op te treden

Gezien de gekonstateerde problemen met de representativiteit is het echter wat riskant zo'n verband alleen op grond van het model te leggen.¹⁰⁸ Beter is het

106. Uitspraken uit respectievelijk perioden 1923-1932, 1934-1941, 1946-1951.

107. Zijn deze spekulaties echter juist (zie noten bij paragrafen zelfbeeld), dan betekent dit dat men inderdaad in bijbelteksten een zekere rechtvaardiging en bemoediging van de eigen positie en houding (streven naar konsolidering van de ambtelijke positie) vond, maar dat dit niet direkt - op 1 Cor. 12 misschien na - via het beeld van het anders-zijn van de vrouw of juist de ontkenning daarvan ging.

108. Te meer daar in dit model niet alle mogelijke factoren verdiskonteerd zijn, zie noot 23.

daarom te kijken naar uitspraken waarin de vrouwelijke predikanten zelf een verband tussen zelfbeeld en houding aangeven.¹⁰⁹

Deze zijn echter nogal uiteenlopend van aard. Vooral voor de oorlog worden opmerkingen over een eigen aard van de vrouw wel een enkele keer gekoppeld aan twijfels over de rechtmatigheid van de eigen plaats en vragen over eigen bekwaamheden, maar deze zijn vrij vaak - zij het niet altijd - afkomstig van één persoon (F.W. Rappold) en kunnen ook leiden tot uitspraken dat deze eigenheid de geschiktheid voor het predikantschap niet in de weg hoeft te staan of tot louter vraagtekens. Bovendien blijkt een eigen aard of aanpak ook gekoppeld te kunnen worden aan gedachten over een eigen taak, een gezamenlijke strijd, en - bij samenwerking met mannen - het opspringen van een verrassend leven.¹¹⁰

Kortom: overeenkomsten met het model van Elias en Scotson kunnen ook hier wel gevonden worden. Vanwege de geringe frekwentie ervan en het feit dat het verband tussen houding en zelfbeeld ook anders gelegd blijkt te kunnen worden dan in het model, kan echter niet zonder meer besloten worden dat de hier gevonden invloed van stigmatisering op het zelfbeeld ook inderdaad - zoals Elias en Scotson dat noemen - "verlammend" heeft gewerkt op "de mogelijkheid om terug te slaan". Behalve het aanboren van andere bronnen zou ook het gebruik van een uitgebreider model hier misschien meer duidelijkheid kunnen bieden.

Omdat het nu gebruikte model wel geschikt bleek om de situatie van de vrouwelijke (hulp)predikant te beschrijven en het bovendien zowel de verschillen in toelating tot de verschillende ambtelijke posities alsmede bepaalde aspecten in het (zelf)beeld van de vrouw(elijke predikant) bleek te kunnen verklaren, zouden in dit andere model wel de noties van de gevestigden-buitenstaanders-figuratie vervat moeten zijn.¹¹¹

109. Zo wordt wel alleen gekeken naar waar zo'n verband op het vlak van de legitimatie bestaat, en moeten eventuele invloeden als een te gering zelfvertrouwen (zie noot 16) buiten beschouwing worden gelaten.

110. Uitspraken gedaan in respectievelijk 1923-1932/1946-1951, 1946-1951, 1946-1951.

111. Gedacht is hier aan het model van Hendriks, zie noot 23.